

november 1967 jaargang 22 nr **11**

de nieuwe stem

de nieuwe stem

maandblad voor cultuur en politiek

- oprichters** N.A.Donkersloot, O.Noordenbos, H.J.Pos, Jan Romein.
- redactie** Marc Andries, Frans de Bruyn, T.Haan (secretaris),
Ger Harmsen, Fr.de Jong Edz, J.Kruithof, Anna Muntjewerf,
O.Noordenbos, W.F.Wertheim.
- secretariaat** Bilderdijkstraat 7, Wormerveer.
Bijdragen adresseren aan het secretariaat, in drievoud,
voorzien van retourporto en met vermelding van naam, adres
en gironummer op de kopij.
- redactieraad** prof.dr R.F.Beerling, dr J.J.Buskes, mr G.J.P.Cammelbeeck,
prof.dr B.Delfgaauw, prof.dr B.Landheer, dr P.J.Meertens,
dr A.Romein-Verschoor, dr Th.van Tijn, dr P.Valkenburgh,
A.J.Vermeersch.
- uitgever** Drukkerij en uitgeverij Laverman nv, Postbus 25, Drachten.
Telefoon (05120) 26 41, postrekening 80 10 77.
Vertegenwoordiging voor België:
Uitgeverij-Boekhandel S.M.Ontwikkeling, Somerstraat 22,
Antwerpen. Telefoon 33 86 59, postrekening 3 83 38.

Abonnementen gaan in op 1 januari of 1 juli.

Voor Nederland f 20,- per jaar, f 10,50 per half jaar.

Voor België Bfr. 295 per jaar.

Studentenabonnement resp. f 15,- en Bfr. 237,50 per jaar.

bericht aan de abonnees

Dit is het voorlaatste nummer van de tweeëntwintigste jaargang van De Nieuwe Stem. De afsluiting van deze jaargang met het laatste nummer zal tevens het einde betekenen van ons tijdschrift. Het zal daarmee historie worden, in het bijzonder een bijdrage tot de geschiedenis van het na-oorlogse Nederland.

Dit 'maandblad voor cultuur en politiek', dat in zijn naam herinnerde aan de vooroorlogse De Stem, noemde zich ook een humanistisch tijdschrift, maar het wilde met zijn sociaal gericht humanisme op concrete wijze stelling nemen in de vragen van de dag. Het wilde na de vijf jaren van nietsontziende vernieling zijn bijdrage leveren tot herstel en vernieuwing en wel in progressieve zin en dit moest in de komende jaren al spoedig leiden tot een uitgesproken non-conformisme.

Hoe en of De Nieuwe Stem aan haar doelstelling heeft beantwoord en welk karakteristiek het tijdschrift heeft getoond zullen wij pogen te schetsen in het laatste nummer.

Het besluit De Nieuwe Stem, waaraan de namen van Pos, Romein en Donkersloot — genoemd in de volgorde waarin zij ons zijn ontvallen — zijn verbonden, is ons uiteraard niet licht gevallen. Er deed zich echter een samenloop van omstandigheden voor, die ons voor de vraag stelde of het verantwoord zou zijn de publicatie van het tijdschrift voort te zetten. Enkele redactieleden hadden het voornemen om respectabele redenen zich terug te trekken. Met name voor de secretaris van de redactie zou een enigszins adequate vervanging uitermate moeilijk zijn geweest. Hierbij kwam nog het gevoel dat De Nieuwe Stem minder dan voorheen een eigen duidelijke plaats onder de huidige Nederlandse periodieken innam. Dit alles gevoegd bij de beslommingen die aan de uitgave van een periodiek met een beperkt aantal abonnees toch al zijn verbonden deed de redactie besluiten het bestuur van de Stichting, die het eigendomsrecht van het tijdschrift bezit, te adviseren het tijdschrift op te heffen.

De Stichting tot bevordering en verdediging van de geestelijke vrijheid
De redactie van De Nieuwe Stem

ontsnappingspoging

We keken natuurlijk toch. Niet zodra hoorden we de schrille fluitjes voor het appèl of we slopen de trap af, staken de gang behoedzaam over (vanuit de keuken merkte mijn grootmoeder daarvan niets) en doken de voorkamer in. We wisten heel goed dat iedereen nu, op straffe van een onduidelijk verschrikkelijk ding, binnen moest blijven en dat het bovendien verboden was te kijken. Toch lichtten we een hoekje van de vitrage op en gluurden. Intussen stonden ze dan al allemaal aangetreden op de kleine hobbelsteentjes van de kaai, net aan de andere kant van de spoorrails. Achter hen het ingewikkeld draden en mastenvlechtwerk van grijze schepen. Bevelen drongen zeer gedempt tot ons door en dan draaiden ze allemaal tegelijk stram heen en weer en er werden vlaggen gehesen of gestreken ofzo. De verlatenheid van het anders vrij drukke havenhoofd had iets onheilspellends; iets van luchtalarm. En Ze waren moffen. Een soort moffen, nogal grijs en jong. Bij ons thuis waren ze groener en ouder. Misschien omdat dat landmoffen waren en dit zeemoffen. Maar al zagen ze er wat anders uit, veel kon het toch niet uitmaken. De moffen waren over ons. Het was oorlog. 'Voor de oorlog' klonk als een mythische oertijd van voor de zondeval met onvoorstelbare dingen als bananen en vrede. Dat hadden de moffen afgepakt en dus waren ze slecht. Je zag trouwens als je gewoon naar een mof keek al wel dat ze slecht waren. Op een onbeduidende keer spioneerde ik weer door die gordijnspleet naar dat verboden appèl en toen werd mijn aandacht getrokken door iets dat niet kon. Ik keek nog eens goed en inderdaad, twee zich gelijk met de anderen bewegende moffen stroomden de tranen over de wangen. Ze huilden. Geluidloos, door de gesloten ramen of door de sterkere stappen, huilden ze en in mijn herinnering huilen ze nog. Kunnen slechte mensen huilen? Ik zag zó wel van niet. Ik voelde van niet. In plaats van slecht zagen ze er ineens vooral zielig uit. Een beetje onthutst zat ik achter die grijze vitrage en het gevoel bekroop me dat het allemaal zo eenvoudig niet is als het er wel uitziet. Het onpraktische gevolg daarvan is dat je ook niet meer zo precies weet wat je moet doen. Welke mof wijs je de goede, welke de verkeerde weg?

Dat het ook van de andere kant zo eenvoudig niet was werd jaren later tastbaar in een vriend.

We zwierven toen elk met een klontertje rugzak langs de Donau. Oswin

en ik, en een stuk deden we samen. Geheel vrijblijvend. Daarom zal het tot aan zijn dood (langer) tussen ons wel zo sterk gebleven zijn. Op een rand van het landschap zaten we en leunden achterover in de draagstellen van onze rugzakken. Voor ons de treurige vallei van de Donau achter Wenen. Beneden ons, als een warme deken, dichte bossen en hoog opschietend riet. Traag stroomt in de verte de rivier. Alles lijkt geheel op zijn plaats en tot in de perfectie geregeld. Een vogel roept. Schakeringen verglijden in de avond. Nu wemelt het van muizen, konijnen en reeën in het dal. We weten het want we waren er. Vooral de duizenden bolronde, bruine muizen hebben talloze roofvogels, wouwen, buizerden, valken en uilen aangelokt. In dit twijfeluur zijn de dagvogels al verdwenen en kwamen die van de nacht nog niet tevoorschijn. Dit is het knabbel- en speeluur van de warmbloedige dieren. Onder de bomendeken ritselt het nu van leven. Hiervandaan is er niets van te horen of te zien. Ook van de ijzeren grens in de verte is niets te zien. We waren door de rietbossen heen naar de grensrivier geslopen en zagen toen als opgewonden padvindders vanuit onze beschutting met eigen ogen de beroemde omgeploegde strook, het prikkeldraad en de wachttorens van de krantenfoto's. Plotseling machinegeweervuur. Niet ver van ons inslaande kogels. 'Goeie kijkers moet die jongens hebben', roept Oswin terwijl we naar betere dekking terugrennen. Zomer '56. De grens was de Tsjechische. Het gekke was dat ik eigenlijk niet bang was. Ik moest voornamelijk lachen om dat grootpolitieke geschiet. Ik had de neiging met mijn hand te zwaaien en te roepen 'joehoe, hierzo'. We liepen terug naar de weg en zochten onze rugzakken weer op. Het was gaan regenen. We zaten onder de modder. Liepen door. Huisjes. Ineens een vrouw die met losse haren zo'n huisje komt uitrennen, op ons toevliegt en schreeuwt (kon ik haar intense stemspanning maar weergeven) 'Seit Ihr Heimkehrer?'. Dat waren we niet. Nog lang niet. Nee. Haar interesse was meteen uitgeblust. Wat me doet denken aan die dakloze man in Berlijn die na weer eens op de Behörden kapotgelopen te zijn bitter verzuchtte 'Flüchtling müsste man sein'. Maar vluchtelingen waren ook wij niet. Vluchtelingen weten, als ze al niet weten waar ze heen willen, dan toch tenminste waar ze vandaan willen. Vluchtelingen hebben tenminste een halve richting. Wij niet. We hadden elk gevoel voor richting verloren. We liepen maar wat. Geld zetten we, liefst wat hoge, heren met een aardig verhaal af en eten bezorgden we ons door hotel- en

restaurantdirecteuren ons uit te laten nodigen. Het mislukte nooit al was het niet altijd even luxueus of uitgebreid. Oswin was een behendig acteur en ik vormde het functionele decor. Geld organiseren deden we elk afzonderlijk. Eten gezellig samen. Het allermooiste wel die keer in die badplaats. Met de lange stappen van lastdragers waren we er binnen gelopen. Mijn zwarte trui was intussen bijna tot de elleboog vol ladders. Oswins hemd begon onder het draagstel alweer door te slijten nadat ik er — als laatste noodmaatregel — de mouwen die ik losgetornd had dwars overheen had gezet. Onze jeans verschilden niet veel. Onze haren waren ongeveer evenlang en even gekroesd, alleen had het zijne blonde punten. Gans Oostenrijk staarde ons na. Wij lieten ons het grootste hotel wijzen, eisten een onderhoud met de directeur — persoonlijk, het gaat om een persoonlijke zaak — en brachten hem het verhaal. Daarna dineerden wij in een chambre séparée, terwijl om de hoek discreet een soort zigeunerorkest vedelde en de directeur kwam informeren of het wel smaakte. Waarschijnlijk had hij net zoveel lol als wij. Hij wist hoe het gespeeld werd. En het smaakte uitstekend. Minzaam groetten wij en gingen. We besloten dat we de plaatselijke pastoor in staat zouden stellen zijn christelijke naastenliefde te beoefenen door ons een bed te verschaffen. Helaas moesten wij hem tactvol dit voorrecht onder ogen brengen voordat hij het uit zichzelf ook deed en dus waren we genoodzaakt hem ons ook nog enig geld te laten geven.

In deze kontekst zaten we hoog boven de Donau op de rand van het landschap en keken uit over de bedroefde vallei. Misschien, denk ik nu elf jaar later, was het landschap eigenlijk wel heel gewoon, vrolijk en opgewekt. Misschien was het alleen maar ons eigen verdriet dat het zo droevig verfde. Voor ons. Alle toenmalige landschappen zijn pijnlijk fel gekleurd en bevatten heftige details. Vangt het oog iets anders op dan de stralen die het zelf uitzendt? Hoort het oor iets anders dan de eigen stem? Als ogen elkaar aankijken, dan misschien. Misschien is er dan ontsnapping.

'Adolfietler. Was alles wat goed was. Pas veel later begreep ik dat het een man was. Adolf Hitler en dat daarvan een portret voorin de klas hing' vertelt Oswin (ik vertaal het maar even) 'net toen ik die associatie

gelegd had, sneuvelde mijn vader in Rusland en kwam de ineenstorting. En na de ineenstorting bleek Hitler niet de belichaming van al het goede, maar de incarnatie van het absolute kwaad'. Een achtjarige jongen verliest zijn vader, ziet zijn stad Hamburg in puin vallen en krijgt dan nog te horen dat het voor een gister goede, vandaag verkeerde zaak is. Is er enige garantie voor het goede van vandaag? Worden wij niet weer meer dan grandioos belazerd? Van twijfel aan het één naar vertwijfeling over alles is maar drie stappen. Een weg terug poogde hij te kappen met snijdende logica. Zijn zoekzinnen, onze discussies en gesprekken zaten dan ook vol met also, also, also's. En daar was weinig tegenin te brengen. Hij was te intelligent om technische denkfouten te maken (veel later zou hij met gemak door de Sonderbegabtenprüfung komen) maar aan het einde van elke perfecte also-ladder staat een wenn. Sprak hij een wenn uit waarvan zijn eigen stem niet zeker was dan kon een 'wirklich', 'glaubst du' of teder 'oder' hem net binnen de twijfel en buiten de absolute vertwijfeling houden. Door de schijn te wekken dat ik nog een verborgen bron had, bleef hij hopen dat er toch nog op een onverwachte plaats een nulpunt op zou duiken vanwaar het mogelijk zou zijn een richting uit te zetten. Of dit er iets mee te maken kan hebben: een vacht willen. Als kind had ik altijd het gevoel incompleet te zijn geboren want ik had geen vacht. Vaak droomde ik vrij en onherkend tussen dieren te leven en dan had ik een losse langharige vacht. Zacht voor de anderen en warm voor mijzelf.

Eindeloos was de rij fietsers die aan de éne kant van de weg met lege tassen of met tassen vol lakens, zilverwerk en weetikveel naar het noorden trok. Even eindeloos was de rij die aan de andere kant van de weg met tassen aardappels en graan terugtrok naar het westen. Wij kwamen terug. Ik zat in het stoeltje op de stang voorop de fiets bij mijn vader. Achterop hadden we twee tassen met rogge en nog iets. Geruchten liepen over de brug, dus waren we de rivier niet over gegaan maar er voor gebleven. Langzaam reden wij op onze plaats in de lange tocht terug. Niet meer waren we dan één segment van een reusachtig karavaandier dat voortgleed. Boom na boom schoof aan ons voorbij. Ineens tussen twee bomen zitten twee vrouwen te huilen in het gras. Groen gras. We zijn de volgende boom al voorbij als mijn vader traag uit de rij, naar het midden

van de weg zwaait en afstapt. Behoedzaam draait hij de zware fiets met tassen en kind om, loopt terug en zet mij tegen de boom, waardoor ik scheef moet zitten en mijn schouder pijn gaat doen. Ik ben bang dat de hele fiets onderuit zal glijden en ik — geheel hulpeloos vastgeklemd — met mijn kop tegen de stenen zal slaan. Maar mijn vader heeft wel gekeken of die fiets stevig staat voor hij naar die vrouwen gaat. Wat of er is. Eén fiets is gebroken. De andere vrouw wil haar zuster niet alleen laten. Alle aardappels kunnen niet op die ene fiets. Sjouwen is te zwaar. Twee zakken aardappels is leven of dood. Er wordt op gewacht. Ze zitten schaakmat. Intussen stroomt de karavaan verder. Men kijkt opzij en dan kijkt men weer voor zich en rijdt door. En die vrouwen maar huilen. Geluidloos al. Ze zitten er zeker al lang. Mijn vader gaat weg. Over een klein weggetje zie ik hem verdwijnen en pas na een tamelijke tijd komt hij weer terug met twee bonestaken en een eind touw. Ik mag zolang van de fiets af. Hij past de fiets in elkaar, de vrouwen moeten elk een kant vasthouden en dan spalkt hij de stukken met de stokken en het touw als een gebroken vogelpootje gewoon aan elkaar. Verbluft kijken die vrouwen toe. De zakken kunnen er weer op en dan kunnen ze gaan. Lopen. Naar Amsterdam. Alweer huilend, maar nu van onverwachte opluchting, beginnen ze te stappen. Als een bocht in de fietsende slang blijven ze nog een tijd zichtbaar. Dan gaan ook wij weer. Mijn vader als een groot, warm dier over mij heen gebogen en doorbuigend bij elke druk op de pedalen. We passeren ze. Ze zwaaien. Als je maar even afstapt, voelde ik toen, en als je maar in kleine kronkelweggetjes kijkt dan is er een oplossing voor elk probleem.

Een naargeestig okergeel plakkaat met tussen zwarte strepen naar beneden suizende bommen 'Van je vrienden moet je het maar hebben'.

'Wat betekent dat mam?'

'Arnhem en Nijmegen zijn gebombardeerd'.

'Die rotmoffen toch'.

'Nee, niet door de moffen, door de tommies om de oorlog te winnen en ons te bevrijden'. Ik vond het toch niet aardig van de tommies. Of het niet anders kon. Het kon niet anders en het was niet onaardig van de tommies maar van de moffen, want het was allemaal hun schuld. Zij waren begonnen.

Nou nog mooier. Dat was precies de reden die mijn moeder van mij nooit accepteerde. Tegen mij zei ze altijd 'Lij bent de oudste, wees jij nu ook de wijste', alsof ik er wat aan kon doen dat ik de oudste was. Had ze mij maar niet het eerste geboren moeten laten worden. Voor mij hoefde ik de oudste helemaal niet te wezen want behalve de wijste wezen moest ik ook altijd boodschappen doen en op mijn broertje passen en dat vond ik vervelend. 'Als je groot bent zul je het begrijpen', stelde mijn moeder mij in het vooruitzicht. Ook al leek het mij dus allemaal niet zo eenvoudig, voor grote mensen was het dat wel en hoopvol ging ik ouder worden.

Aan het einde van de lagere school had ik wel in de gaten dat ik er daar nog niet achter zou komen. Het lyceum. Ik ging naar het lyceum. Groot was mijn verwachting en geweldig mijn opwinding. In de gezichten van die levensgrote mannen en vrouwen die zesdeklassers waren zocht ik naar de sporen van het ervan weten. Uit wanhoop waarschijnlijk schroefde ik mijn hoop zo hoog op. Want destemeeer was het zaak geworden een vast punt te vinden, een anker te werpen tegen het dolle tij. Twee maart. Een lichtvoetige dag. Mijn moeder ligt al twee weken in het ziekenhuis met iets aan haar galblaas en wordt vandaag geopereerd. Zij is zevenendertig. Zij is gezond. Behalve die gal dan. Mijn vader is gewoon naar zijn werk. Wij naar school. Ik vanuit ons huis, waar ik met mijn vader ben, en de anderen vanuit de kennissen waar ze logeren. Ik zat in de klas en had niet gemerkt dat juf naar de deur was gegaan. Ik had trouwens ook niet gemerkt dat er iemand was binnen gekomen ofzo. Ineens staat ze bij de open deur en zegt 'Jopie kom eens hier'. Ik ga. Ik moet naar de slager bij ons op de hoek gaan. Ik ga. Op mijn fiets. Uitkijken, denk ik, terwijl ik te hard rijd, nu vooral blijven uitkijken. En kijk uit. Naar de slager. Hoe hebben ze, achteraf, in godsnaam juist die man uit kunnen zoeken. Maar goed als er eenmaal iets gebeurt dan gebeurt het ook meestal goed. Dus naar de stuitende slager met zijn weeë winkel en zijn dikke kinderen waar ik altijd ruzie mee had. Ik kom daar en iedereen doet geweldig opgewonden en heel aardig tegen mij (er is dus iets goed mis). Telefoon. Dramatisch komt de slagersvrouw naar mij toe en trekt — weer walg ik — mij tegen haar aan. Ze huilt. 'Nu moet je niet huilen', zegt ze, 'maar je moeder is niet meer bij ons, zij is bij Onze Lieve Heer'. Dank u. Evengoed als ikzelf wist zij dat wij de enige

heidense familie waren in de hele buurt en dat we met hun lieve heer niets hadden te maken. Chantage vond ik het. Toen al. Die middag is één van de, waarschijnlijk de vreselijkste uit mijn hele leven. In een waanzinnig grote stoel moest ik zitten en eten. Sperciebonen en aardappels en een immense lap vlees. En ik me maar afvragen waar mijn vader was en of hij het al wist en wat er nu met ons gebeuren moest en zijn de anderen nog gewoon op school. Ineens: niemand in de kamer. Ik ontvlucht. Net als ik thuis lekker met de hond in mijn armen op de grond lig te huilen, ja hoor, daar komen ze me weer halen. Ik schijn geprotesteerd te hebben. Ik wil naar het ziekenhuis. Ik mag niet naar het ziekenhuis. Ik moet weer mee. Later mag ik toch terug naar huis om daar op mijn vader te wachten. Een bittere smaak vloeit bij het zout van mijn verdriet. Waar bemoeien ze zich mee. Mijn moeder is dood, niet de hunne. Mag ik alsjeblieft huilen als ik dat wil. Ook hun onzelieveheer ontzeg ik zonder meer het recht zich met mijn verdriet te bemoeien, het van mij af te nemen of het zelfs maar te verkleinen. Dit is iets tussen mijn moeder en mij. Na vijf eeuwen komt eindelijk mijn vader. Hij loopt om het huis. Hij komt binnen. Ik loop de gang in. In de nauwe, donkere ruimte staan we bijna tegen elkaar aangedrukt. Weet hij het al, vraag ik me, werelden van hem verwijderd, af. Niet helemaal kijk ik hem aan als ik het hem gewoon vraag: 'Weet je het al pap?' 'Ja'. Sedertdien zijn we verbonden geweest, wat we elkaar verder ook hebben aangedaan. Zoveel dingen. Naar het ziekenhuis. Opwindend en tranen bij dokters en zusters. Wantrouwen wordt in mij gewekt. Het gevoel dat er iets goed mis is. Achteraf, heel erg achteraf, bleek dat gevoel juist. Er was een kleine fout gemaakt bij het narcotiseren. Vandaar. Ingewikkelde verhalen werden aan mijn vader verteld — dochter luistert mee — over zeer speciale gevoeligheden van mijn moeder, over kans van één op 200 000 en de galblaas met alle stenen, ziet u wel het was echt nodig, werd getoond. Kunstmatige ademhaling hadden ze nog toegepast en inwendige hartmassage maar ze was toch tijdens de narcose zo in de dood gegleden. Zeiden ze. Ze was dood en ze wist het niet eens. Hoe kun je nu dood zijn zonder het te weten. Dan moet je nog levend zijn of vals spelen. Boven het bad, op een plank (ruimtegebrek) lag mijn moeder. Onberoerd, vredig lachend, maar wel een beetje bleek. Helemaal alleen lag ze daar rustig in haar eigen wereld en had nergens meer iets mee te maken. Alles was ineens absoluut

en onherroepelijk geworden. Ruzies konden niet meer bijgelegd, fouten niet meer hersteld. Afwassen had ik niet gewild en tegen boodschappen doen had ik mij verzet. Schuld en spijt. En dat misschien onnodig. Het door niemand gedeelde, nauwelijks bewuste vermoeden maakte mij erg alleen.

's Avonds werd ze thuisgebracht. In de achterkamer neergelegd in een mooie kist. Onder glas. Haar rechterarm kiepte zo vreemd omhoog, dus moest mijn vader een lucifersdoosje onder haar elleboog zetten. Toen bleven haar handen keurig bij elkaar liggen. Ineens zat mijn vader op een veel te klein krukje in de keuken ontzettend te huilen. Als stormvlagen joegen zijn gieren door het huis. Daartegen was geen stand te houden. Niet lang daarna, maar het was allang bedtijd geweest, kwam een goede vriend van mijn vader, een vroom katholiek (hij speelde ook orgel). Rode vlekken in zijn gezicht, vochtige ogen, zijn stem heel vreemd, maar dat hoorde ik pas het volgende moment toen hij met zijn hand op de schouder van mijn vader zei 'Als god dit doet, is het het beste zo'. Toemaar. Mijn moeder doodgaan en dan nog hetbestezo. Als hij zijn been breekt is het dan het beste zo. Als zijn dochter met een slecht rapport thuiskomt, zegt hij dan, geeft niet het is het beste zo. Nee. Maar als mijn moeder doodgaat, dan. De kleren van de keizer. Als je echt in de kou staat hard roepen dat het toch zo behaaglijk is. Niemand die naakt tegenover het noodlot durft te gaan staan. Niemand die gewoon zegt, kijk dit soort dingen gebeurt, het doet pijn, het is hard, maar het gebeurt, laten we zien dat de toestand ons nu niet uit de hand loopt. Dat was voor hen ook niet nodig want de toestand liep hun niet uit de hand. Ook deze toestanden vermogen hun wereld niet te ontwrichten, zij blijven passen in het onbegrepen goddelijk patroon. Met beschaafde tranen bleven ze allemaal toch rechtop. Geen geknars van tanden, geen vloeken, geen wanhoop, geen vuisten en ook geen warmte. Niemand die zegt, kom maar even bij me zitten en hier is mijn hand. Wèl, die arme schapies begrijpen er niets van, psalmen, hetbestezo, eet-nog-wat-kind. Vacuümkoude. Alleen mijn vader, die niet meer in hun kerk was, liet het volle geweld van zijn verdriet over zich komen. En bezweek er aan. Maar dat kon ik begrijpen, dat kon ik voelen, daar stond ik vlak naast. Van de anderen begreep ik niets. Het wantrouwen groeide. Tenslotte

werd het zo groot dat het feit er onder raakte. Ergens had een dokter gezegd dat mijn moeder dood was. Iedereen leek er zeker van. Wie heeft het gecontroleerd? Wie kan er eigenlijk zeker van zijn en waarom? Vragen kon ik niet. Urenlang zit ik voor de kist en kijk naar haar. Ze is bleek. Maar dat is het enige. Verder is ze gewoon. Onveranderlijk glimlacht ze. Net of ze haar ogen zó op kan slaan en zeggen, wat is dat nu voor onzin, draai dat deksel eens open. Een beetje verbaasd zal ze zijn en nog een beetje slaperig. Maar ze beweegt niet, ze doet niets. Urenlang kijk ik en soms denk ik een minimale beweging van ademen te zien. Soms draai ik het deksel open en voel aan haar. Onveranderlijk koud. Uit welke hoek van mijn herinneringen duiken verhalen over schijndood op? Ze komen, ze komen weer. Stel je voor dat ze haar onder de grond stoppen en dat ze weer wakker wordt. Dat ze tegen de kist klopt en harder klopt en tenslotte met alle kracht die ze nog heeft bonst. Maar niemand kan het horen want ze ligt veel te diep. Een obsessie van secondendelen (daarna redeneert ook het verstand van een klein meisje weer sussend). Hoe kan ik weten. Misschien, als ik haar dwing mij aan te kijken. Ik draai het deksel open. Voel. Even koud. Ruik. Niets. Dit is de derde dag. Voorzichtig wil ik één oog openen. Maar het lid wil niet. Ik moet de wimper pakken en tamelijk trekken, dan geeft hij mee. Diep in de kas ligt een zwaar gerimpeld, blind oog. Nergens kijkt het meer heen. Volkomen dood. Zacht drukte ik het weer dicht. Draaide het deksel dicht. Legde het kleed weer in de plooien waarin het had gelegen (tegen ontdekking). Ik liet haar gaan. Mijn verzet was gebroken. Mijn woede tegen de slechte dokter en het slechte ziekenhuis, mijn woede tegen de organisatie van de wereld (en ook een beetje tegen haar) sloeg om in een intens gevoel van medelijden met haar en van zinloosheid. Zinloosheid van haar dood, zinloosheid dus van haar leven. Wat heeft ze eigenlijk gehad dacht ik en kon zoveel niet vinden. Als ze langer zou hebben geleefd zou ze dan meer gehad hebben? Geboren was ze in de achterbuurten van Leeuwarden, waar haar vader met een groentekarretje ging. Niet eens de lagere school heeft ze afgemaakt. Eerder al moest ze uit werken. En dat bleef zo tot ze trouwde. Toen ik tot bewustzijn kwam was haar huwelijk al vastgelopen. Jaren van spanningen en halve scheidingen. Altijd werken voor haar vier kinderen met haar licht gebogen rug en enigszins kromme benen, gevolgen van rachitis. Plotseling, een tijdje na de oorlog, waarvandaan

en waarom, veranderde alles. Mijn vader gaf mijn moeder een kus als hij thuiskwam en zondags gingen we met zijn allen wandelen. Niet meer het doffe geluid van ruzies terwijl je slapeloos in je bed ligt. Maar ik was bang dat het wel eens net zo zou kunnen gaan als het had kunnen komen en durfde me nooit helemaal aan dat geluk uit te leveren. Het duurde dan ook maar een half jaar. Tot mijn moeder per vergissing stierf. Was dat halve jaar al de moeite van al die andere jaren waard geweest? Van de éne gedachte komt de andere. Wat had mijn vader eigenlijk in zijn leven. Voor grote mensen zelf leek dit helemaal geen probleem. Ze deden voort. Ik vroeg mij af over welke geheimzinnige wetenschap omtrent de wereld zij beschikten om dit te kunnen doen. Om gewoon maar door te gaan. Gevoel was het niet. Gevoel had ik nauwelijks bij hen gezien. Eerder leken ze daar bang voor te zijn. Iets objectiefs leek het. Verstand of kennis ofzo.

En dat wilde ik eigenlijk alleen maar zeggen met dit hele verhaal, dat ik niet meer wist hoe het moest en hoopte dat ze me daar op het lyceum er iets van zouden doen begrijpen, misschien zelfs wel alles, zodat ik weer verder zou kunnen. Net toen ik dacht nu komt het, schrok ik echter wakker met een diploma in mijn hand, een heel mooi dat is waar, maar ik was weinig wijzer geworden. Goed, maar misschien kwam dat omdat er nog veel meer te weten viel, omdat ik nog maar pas aan het begin stond en het niet kon overzien. Helemaal zag ik het niet en verloor de macht over het stuur. Toch maar hogerop. Zo ging ik sociologie studeren. Het had ook iets anders kunnen zijn. Als het maar een rekenlat voor de wereld leverde; een kompas; een middel te weten wat er gebeuren moet; een instrument dat aangeeft wat er aan de hand is; een demarcatielijn van goed en kwaad. Daar kwam natuurlijk niets van. Wat er nog aan zekerheid in me bestond werd effectief in kleine puzzelstukjes uit elkaar geknipt. Kleurige, precieze stukjes tot op de decimaal nauwkeurig. Maar de sleutel om ze samen te voegen bleek niet leverbaar. Intussen wervelden mijn gedachten rond de wereld als winden van hoog naar laag stromend in hun spanningsveld, maar door de draaiing van de aarde, of van mijzelf, afwijkend naar rechts of naar links, zodat wanneer één depressie gedempt, één probleem opgelost was, daarmee noodzakelijk ook reeds weer een nieuw was ontstaan. Altijd is één wereldzijde in het

duister, altijd vergeet je tenminste één ding, de wereld is niet uit te rekenen. Ook al sluiten alle also, also, also's naadloos en precies in elkaar dan nog sta je aan elk einde met een wenn, een dubieus wenn, in je handen. En die liggen buiten het verstand, buiten het kompas, buiten de rekenlat. Die liggen in het geloof, wat een primitief woord is voor gevoel.

Mooi is de wereld op zichzelf niet. Evenmin onverdraaglijk. Pas mijn gevoel voor schoonheid is het dat de wereld mooi toot. Voor mij. Het zijn de toppen van mijn pijnzenuwen die haar onverdraaglijk maken. Niet dan achterin mijn ogen en voorin mijn gevoel bestaat groen en rood en zwart. Met verdriet, met haat, met genegenheid, met alles wat liefde is en met al het andere wat gevoel nog meer kan zijn verf ik de bomen afwisselend groen en geel en grijs en zelfs dieprood. Zwart kleurt mijn geloof hun stammen. Zwaarder rood dan van mijn bedroefde rozen is er niet. Geen feller geel dan mijn verliefde herfstkleuren. En bloemen deel ik in gedachten uit of misschien ook wel werkelijk, bijvoorbeeld in een droom. Oesters maken parels uit pijn. Egels zetten stekels op vanwege hun te kwetsbare huid. Gevoel noopt tot handelen. Gevoel is de directe bestaansband met de wereld, het lichamelijk geloof, het nulpunt, de verborgen gehouden bron, de motor en de richting. Het kompas, het noodzakelijk kompas als controle op de richting ligt daarbuiten. Is het verstand. Tussen het lichaam en de wereld wordt door de zenuwen de richting uitgezet. Een lichaam dat moffenjongens in zich voelt huilen (au) en vóór de mensen, tegen het systeem, meteen in het conflict verzeilt; een lichaam dat (au) de wanhoop van twee vrouwen voelt en met blote handen, twee stokken en een touw een leven stut. Twee lichamen die elk voor zich voelen hoe de verlamming van de vertwijfeling hen bekruipt en hun ogen haken zich in elkaar en de één blijft voor de ander en de ander blijft vanwege de één en elk heeft zijn eigen reden. Een lichaam dat nog steeds haar dode moeder voelt en daarom levender is. En vrijer wordt met elke nieuwe dood. Terugkeer uit de te grote, te zinlege, te koude eeuw naar het warme nest van de seconde. Het verleggen van het probleem naar het tastbare binnenwereldse, naar de keuze van het minder pijnlijke. Niet dat ik er iets van begrijp. Maar dat geeft niet. Te vaak is begrip een excuus, een hetzalwellost lopen tegen de toekomst, een komkom tegen de ongeorganiseerde daad. Het is veel eenvoudiger dan het allemaal lijkt. Of toch niet soms?

C.Ch.Mout

in den vreemde

Die dag ben ik op reis gegaan
de conducteur in de trein
keek mij aan en zei
'het wordt weer beter weer, mijnheer'
en 's avonds kwam ik bij het sterfbed aan

en weer ging ik
de trappen, de gangen
groetend en niet groetend
de mensen op de portalen
en achter glazen deuren
en ik kwam
waarheen de dood
die zelf niet overal kan wezen
zijn felste afgezant gezonden had

ik stond aan 't bed
en 't was als stond ik op een brug
juist daar waar twee rivieren
samengaan tot een

ik zag het aan
hoe een enkele stroom ontstond
waar zoëven nog de golven
bevreemd en botsend
elkaar het recht betwistten
en dan vlekkeloos eensgezind
voorbij de einder gingen

zo was ook hier de grens vervaagd
't gebeuren dat al weken was verdaagd
voltrok zich terwijl de ogen
roerloos op het kussen lagen

als dit een hoorspel was
nam nu muziek de overhand

maar ik, ik wist niet welke kant
van welke plaat ik spelen zou
en daarom ben ik zwijgend
naar het station gegaan

en ik kwam in mijn woonplaats aan
een oude vriend kwam ik na jaren tegen
hij zei dat ik in zoveel tijd
nog steeds dezelfde was gebleven.

ten geleide

van japan naar sowjet-rusland door drie fronten

De kranten en weekbladen staan deze maanden vol van herinneringen aan, en beschouwingen over, de Russische novemberrevolutie. De gebeurtenissen in Petrograd waren beslissend voor de toekomst van Rusland — en daarmee voor de toekomst van de wereld. De ogen van de westerse wereld waren dan ook op de stad gericht, die sinds de tijd van Peter de Grote een venster op het Westen had open gezet. En ook de pers van vandaag bekijkt de toenmalige gebeurtenissen in die vreemde, wijde Russische wereld overwegend vanuit het Westen.

Het leek ons daarom van groot belang, de lezers van De Nieuwe Stem in staat te stellen, de revolutie vanuit een ander perspectief te bezien: van uit het Oosten. De mogelijkheid daartoe biedt ons de volgende reportage van een reis, in 1918 ondernomen uit Wladiwostok, dwars door drie fronten heen, naar het hart van de nieuwe staat: Moskou. De schrijvers, ir Sebald Justinus Rutgers en zijn vrouw Bartha Mees, zijn geen oosterlingen. Maar de oosterse wereld was hun goed bekend, toen zij de avontuurlijke reis ondernamen, met het doel hun diensten aan te bieden aan het nieuwe regime. Sebald, zoon van de bekende arts Jan Rutgers, die in Rotterdam dezelfde vooruitstrevende rol vervulde als Aletta Jacobs in de hoofdstad, was al tijdens zijn studietijd actief geweest in de socialistische beweging. Hij was enige jaren op Sumatra als ingenieur in dienst bij de openbare werken; tijdens de wereldoorlog woonde hij in de Verenigde Staten waar hij, naast opdrachten die hij als ingenieur vervulde, ook politiek zeer actief was; en nadat de berichten over de novemberrevolutie hem bereikt hadden, besloot hij met zijn vrouw de gewaagde tocht via Japan naar Moskou te ondernemen. Hun kinderen moesten zij in Japan achterlaten.

Het hier afgedrukte reisverhaal vormt een keuze uit een serie van vijftientwintig in 1929 in De Tribune afgedrukte feuilletons (van 20 september tot en met 19 oktober 1929). Zij worden hier afgedrukt met toestemming van de dochter van de twee enkele jaren geleden overleden schrijvers, mevrouw G. Trintscher-Rutgers, arts te Moskou. Met haar echtgenoot heeft mevrouw Trintscher kort geleden een biografie over haar vader geschreven, die dezer dagen, ter gelegenheid van de herdenking van de revolutie, te Moskou in het Russisch verschijnt. Van het hierachter

afgedrukte reisverhaal bestaat ook nog een interessante bandopname uit 1960, toen Rutgers over zijn reis voor een groep jongeren vertelde. Ir S.J. Rutgers was een van de meest indrukwekkende figuren uit de Nederlandse communistische beweging. Volkomen onbaatzuchtig heeft hij — ondanks zijn zwak gestel, hij leed sinds zijn veertigste jaar aan suikerziekte — gesteund door zijn toegewijde en intelligente vrouw, al zijn krachten beschikbaar gesteld voor de opbouw van de nieuwe socialistische staat. Na hun eerste Russische reis keerden Sebald en Bartha naar West-Europa terug, met een politieke opdracht die zij van de Komintern hadden ontvangen. Maar enkele jaren later waren zij weer opnieuw in de Sowjet-Unie, in het kader van een overwegend van Amerika uit georganiseerd vrijwilligersproject, om mee te helpen aan de industriële opbouw van de nieuwe staat: het beroemde Kuzbas project in Siberië — kort geleden door Tini Schoorl-Straub beschreven in haar roman Een beetje vrijheid. Aan dit boek ontleen ik de volgende, in persoonlijk overleg tussen Rutgers en Lenin vastgestelde, voorwaarden voor de aan het project werkende buitenlandse vrijwilligers — voorwaarden, die ten voorbeeld zouden kunnen strekken voor ieder land, dat werkelijk ernst zou willen maken met 'ontwikkelingshulp':

- 1 Wij verplichten ons en nemen daarvoor collectief de verantwoording, dat naar Rusland alleen personen komen, die bewust in staat en bereid zijn een reeks van zware ontberingen te dragen, die onvermijdelijk verbonden zijn met de opbouw van een industrie in een land, dat zeer achterlijk en ongelooflijk verwoest is.
- 2 We verplichten ons alle soorten conflicten, zonder uitzondering, welke dan ook, te onderwerpen aan de uiteindelijke beslissing van het hoogste Sowjetgezag in Rusland en deze beslissing vrijwillig uit te voeren.
- 3 Wij verplichten ons met maximale inspanning en een maximum van productiviteit en discipline te werken daar anders het inhalen en zelfs overtreffen van de kapitalistische normen niet mogelijk is.
- 4 Wij verplichten ons niet te vergeten de grote nervositeit van de ondervoede en uitgeputte Russische arbeiders en

boeren, waarmede wij samenwerken; wij wensen hen op alle mogelijke manieren te helpen en een vriendschappelijke verhouding te kweken en wantrouwen en nijd te overwinnen.

Mijn persoonlijke kennismaking met Rutgers dateert van na de oorlog. Ik had een lezing in Amsterdam gehouden over mijn ervaringen in Indonesië voor en tijdens de Japanse bezetting en in de revolutie. Na de lezing kwam een lange, magere, zeer rechtop lopende en gedistingeerde heer met een baardje naar me toe, stelde zich voor als Rutgers, en zei niets anders dan: ik kom u binnenkort opzoeken. Enkele dagen later was hij bij ons in Leiden. Hij woonde, na vele omzwervingen, sinds 1938 in Nederland, en was nog steeds zeer actief op politiek en wetenschappelijk terrein. Wij raakten spoedig persoonlijk bevriend, waarbij het feit dat ik niet 'bij de partij' was, voor hem blijkbaar nooit een beletsel is geweest. Indonesië, waarover hij enige boeken heeft geschreven, bleef hem interesseren; ook in het Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers, in 1946 opgericht, was hij een markante en algemeen geachte figuur.

Ondanks een aantal teleurstellende, en zelfs tragische persoonlijke ervaringen, is hij steeds in de toekomst van het communisme blijven geloven, en zijn partij trouw gebleven; en tot het laatst bleef hij contacten houden met de jeugd, waarvoor hij een inspirator was.

Kort voor zijn dood in 1961, zocht ik de tachtigjarige Rutgers op in het ziekenhuis in Amersfoort. Hij wist, dat hij nog maar kort te leven had; maar zijn belangstelling voor de wereldgebeurtenissen was even groot als altijd. 'Wat in Cuba gebeurt is geweldig, hè?' waren zijn laatste woorden tegen mij.

W.F.Wertheim

S.J. en B.E.Rutgers

van japan naar sowjet-rusland door drie fronten

Na een verblijf van bijna drie jaar in de Verenigde Staten van Noord-Amerika (1915-1918), reisden we met onze drie kinderen naar Japan, voor het samenstellen van een rapport over de toenmalige stand van de Japanse industrie en techniek. Ons plan was om na het vervullen van deze opdracht, te proberen Sowjet-Rusland via Siberië te bereiken, en daar aan de opbouw van het economische leven mee te werken. Nadat we een paar maanden in Japan (Jokohama) hadden gewoond, lazen we in de pers, dat een overeenkomst tussen Amerika en Japan zou zijn gesloten, als gevolg waarvan Japan een leger naar Siberië zou zenden. Al in april van dat jaar had Japan troepen in Wladiwostok aan land gezet en sedert oefende het in die plaats een feitelijke controle uit. Nu scheen het echter met een interventie ernst te worden, wat bevestigd werd door uitvoerige mededelingen omtrent het samentrekken van troepenformaties nabij Tsoeroega, de Japanse havenplaats voor het verkeer met Wladiwostok. Het ingrijpen van Japan in april 1918 was geschied naar aanleiding van een al of niet geprovoceerd incident, waarbij twee Japanners gedood werden. Er werden toen troepen gezonden, zogenaamd ter bescherming van de Japanse ingezetenen. Deze troepen waren geleidelijk vermeerderd en door geallieerde troepen van andere nationaliteit gevolgd. Japan zond bovendien een militaire afdeling noordwaarts, in de richting van Chabarofsk, doch in hoofdzaak beperkte men zich in deze eerste periode tot de beheersing van Wladiwostok, waartoe ook de nodige oorlogsschepen van verschillende nationaliteit beschikbaar waren. Inmiddels werd door de Entente de bekende 'staatsgreep' met behulp van de Tsjecho-Slovakische krijgsgevangenen voorbereid. Deze hadden een tijdlang tegen de Duitsers aan het Russische front gestreden en werden nu begin 1918 tot een bestanddeel van het Franse leger geproclameerd. De Russische bolsjewistische regering verklaarde zich bereid, deze troepen, voor zover zij zulks verlangden, door Siberië naar Wladiwostok te vervoeren, uit welke havenplaats ze dan naar Europa zouden worden teruggestuurd. Een gedeelte was reeds in juni in Wladiwostok aangekomen, zeer tevreden over de van de Russische Bolsjewiki ondervonden behandeling. Intussen bereidde de Entente in samenwerking met de Tsjecho-Slovakische officieren een opstand van een deel dezer troepen voor en op 25 mei brak deze in verschillende plaatsen van Siberië gelijktijdig uit. Het gelukte dit plan zo snel door te

voeren, dat de slag vrijwel onverwacht kwam en daar de Bolsjewiki nog geen tijd hadden gehad een sterke weerkracht op te bouwen, moesten ze tegenover deze geoefende troepen de ene plaats na de andere prijsgeven. Overal waar de Bolsjewiki waren verdreven vormde zich dan een nieuw bestuur uit burgerlijke en intellectuele elementen, steunende op de militaire macht van de Tsjecho-Slovakische troepen, waarbij zich republikeinse (groene) en Tsaristische (witte) afdelingen aansloten. De politieke leiding kwam in deze periode in handen van de rechtse Sociaal-revolutionairen en van de Mensjewiki. Deze vormden ook een centrale Siberische regering, die tentijde van onze doorreis haar hoofdkwartier in Irkoetsk had en die uit de aard der zaak geheel door de vertegenwoordigers der Geallieerden werd beheerst. Toch wisten zich de Bolsjewiki aanvankelijk nog hier en daar te handhaven en duurde het vier maanden, voordat ze ook oostelijk van het Baikalmeer waren onderdrukt.

De 15 000 Tsjecho-Slovaken, die reeds in Wladiwostok waren aangekomen, hadden niet aan dit complot deelgenomen en zonden zelfs een delegatie om de 'betreurenswaardige misverstanden' op te helderen. Hoewel het aan deze delegatie bleek, dat het hier niet een misverstand betrof, maar een wel voorbereid plan, kon zij niets uitrichten, omdat de Tsjecho-Slovakische officieren met de plannen instemden. Bovendien bleef er voor de Tsjecho-Slovakische soldaten geen andere mogelijkheid om hun vaderland te bereiken, dan met behulp van de Entente en de door deze beloofde schepen.

Van de betekenis van de hier kort in herinnering gebrachte voorvallen was ons destijds in Japan zeer weinig bekend en zelfs gedurende ons verblijf in Wladiwostok wisten we niet heel veel meer, dan dat in Siberië op verschillende plaatsen en onder verschillende omstandigheden de burgeroorlog woedde en dat de doortrekkende Tsjecho-Slovakische troepen-afdelingen daarbij een belangrijke rol speelden. Het zal niet nodig zijn er hier op te wijzen, dat het tweede bedrijf van deze voorlopig geslaagde onderneming bestond in een meer rechtstreekse interventie van de zijde der Geallieerden, die nu troepen zonden om de Tsjecho-Slovaken tegen de Bolsjewiki te 'beschermen'. Dit was onder andere het onderwerp van de hierboven aangeduide overeenkomst tussen Japan en Amerika, waarbij de Japanse troepen de belangrijkste rol

moesten vervullen. Daarbij kwam, dat de zogenaamde 'democratische' regering niet langer nodig was om het bedrog te dekken en deze, ondanks haar bereidwilligheid tot alle lakeiendiensten aan de Entente en tot het verrichten en goedpraten van tal van wreedheden, al spoedig door de dictatuur van Koltsjak werd vervangen. Het bloedregiem van Koltsjak valt buiten de gezichtskring van deze reisbeschrijving en staat er alleen in zoverre mee in verband, dat een deel van de personen, die wij op onze weg leerden kennen, later een werkzaam aandeel hebben genomen in de herovering van Siberië door de Bolsjewiki en de vernietiging van het schrikbewind van Koltsjak, die ook door de steun van de Gealliëerden niet gered kon worden.

Enkele dagen na onze aankomst (in Wladiwostok) begonnen er weer treinen te lopen naar Charbin en daarmee ontstond ook de mogelijkheid om in die richting een poging te wagen. De meest wilde geruchten deden echter de ronde. Generaal Horwart, die de macht uitoefende in het concessie-gebied van de spoorweg door Mandsjoerije, zou met een troepenmacht op Wladiwostok aanrukken, ten einde zich van deze stad meester te maken. Inderdaad kwamen zijn afgevaardigden in Wladiwostok aan en begonnen onderhandelingen met de autoriteiten en consuls aldaar over een witte diktatuur onder medewerking van de Entente. Dit hield gedeeltelijk verband met het merkwaardige feit, dat ondanks alle machtsmiddelen, waarover de vreemde reactie beschikte, de verkiezing voor de plaatselijke Raad in Wladiwostok een meerderheid had opgeleverd voor de Bolsjewiki. Als kandidaten waren daarbij in de eerste plaats gekozen de Bolsjewistische leiders, die in de gevangenis waren geworpen, namelijk de leden en de beambten van de plaatselijke Sowjet, die in juni 1918 door de Tsjecho-Slovaken waren gevangen gezet, toen de Bolsjewiki zich tegen de staatsgreep verzetten. Bepaalde beschuldigingen konden echter niet worden geformuleerd en men verklaarde oorspronkelijk, dat dit slechts een tijdelijke maatregel was. Maar zelfs de verkiezing tot leden van de gemeenteraad ten tijde van ons verblijf in Wladiwostok, kon deze slachtoffers van de vreemde overheersing niet bevrijden en van minstens twee der gearresteerden is bekend, dat zij later werden doodgeschoten, bij een zogenaamde poging om te ontvluchten.

Uit deze verkiezing ten gunste van de Bolsjewiki bleek intussen duidelijk, dat de politiek van de Entente om, zij het ook slechts voor de schijn, te stemmen op een 'volksregering' van Mensjewiki, volkomen mislukt was, en dat alleen een regering van bruto geweld zich zou kunnen handhaven. Als kandidaat voor een dergelijke regering was Horwart te beschouwen, doch ook sommige van zijn generaals werden daarvoor genoemd. Eén van hen, die het commando voerde over een afdeling, onmiddellijk aan de grens van Russisch en Chinees gebied, had reeds een bijzondere reputatie van willekeur en wreedheid gekregen en in de stad gingen allerlei geruchten over plundering en moord, waarvan in het bijzonder Joden de slachtoffers zouden zijn.

Van onze vier Russische mede-reizigers had één reeds spoedig besloten van verder voortgaan af te zien; een tweede had zich met enthousiasme in de plaatselijke vakbeweging geworpen en meende als organisator van mijnwerkers in de streek ten noorden van Wladiwostok nuttiger werk te kunnen doen, dan de onzekere resultaten van een verdere reis af te wachten. Naar wij later hebben vernomen, is hij als slachtoffer van de reactie gevallen, na tot het laatste toe zijn plicht te hebben vervuld. Ook numero drie had grote lust in Wladiwostok te blijven. Hem was voorgesteld de redactie van het plaatselijk orgaan op zich te nemen. Hij had daartoe feitelijk reeds besloten, doch enige voorwaarden gesteld, en toen die niet tijdig door de daartoe bevoegde commissie werden aangenomen, besloot hij toch te pogen Moskou te bereiken. De vierde Rus, met name Michelson, was van de aanvang af en zonder een ogenblik van weifeling vast besloten het plan met ons door te zetten, zodat we ten slotte met z'n vieren de reis aanvaardden.

De Hollandse consul gaf ons bereidwillig een in het Russisch gestelde aanbeveling voor de Commandant van de Staf van het Tsjecho-Slovakische leger, waarin onder meer mijn kwaliteit van lid van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs werd vermeld. Dit document maakte de nodige indruk en tot ons geluk stelde de commandant zijn beschikking en zijn stempel op het stuk zelf, waarna dit nog door de nodige stempels van de plaatselijke (Mensjewistische) regering wordt bekrachtigd. We brachten ook nog een bezoek aan het gezantschap van generaal Horwart,

dat in de speciale trein buiten het station was ondergebracht. Daar verzekerde men ons, dat zonder bezwaar tot Charbin kon doorgereisd worden, doch men weigerde enige schriftelijke vergunning of verklaring af te geven. Het grootste bezwaar voor het eerste gedeelte van de reis bleef de Joodse afkomst van onze Russische vrienden. Om dit bezwaar te beperken werd besloten, dat de beide Russen voor de vorm in mijn dienst zouden treden, respectievelijk als secretaris en als tolk. Daartoe werden in optima forma aanstellingen opgemaakt met vermelding van salaris, duur der overeenkomst, enz. Deze stukken, die zowel in het Hollands als in het Russisch waren gesteld, werden aan het Hollandse consulaat gegeven ter officiële autorisatie van de Russische vertaling. Zodoende kwam op het, in het Russisch gestelde en dus voor ieder controlerend beambte leesbare stuk, het officiële Hollandse consulaatstempel, waardoor het voor eenvoudige zielen een soort officiële karakter kreeg.

Het dorpje Mandsjoerië was tot neutraal gebied verklaard en de orde werd er bewaard door Chinese autoriteiten en troepen, waarbij aan de Roden was toegestaan, kleine patrouilles voor approviandering te zenden. Er was overigens niet zo heel veel te krijgen en het plaatsje bleek slechts uit een paar landelijke en niet geplaveide modderstraten te bestaan.

Inmiddels hadden we reeds twee wagens met paarden gehuurd. Toen we ze tot de volgende dag wilden wegzenden, bleek de koetsier van mening, dat hij ons ook wel zonder vergunning verder kon brengen, daar hij het terrein volkomen kende, en de bewaking zeer weinig te betekenen had. Zo gingen we dan nog diezelfde dag met al onze bagage in de richting van het Rode front.

in de rode siberische republiek

Het was een heerlijke rit door licht golvend terrein, bij prachtig zomerweer, ongeveer evenwijdig aan de richting van de spoorlijn. Nooit zullen we vergeten, hoe plotseling achter een heuvel een geweldige vrachtauto opdook, met een rode vlag voorop en een aantal zingende soldaten, blijkbaar op weg naar het dorp Mandsjoerië. Onze koetsier haalde met

een grote bocht uit, om niet te worden ondervraagd, maar de soldaten namen niet de minste notitie van ons. We voelden allen een hevige emotie, toen we werkelijk in het door de Roden beheerste gebied waren aangekomen.

's Middags laat bereikten we het eerste spoorwegstation onder rode bewaking en meldden we ons bij de plaatselijke commandant. Hoewel we geen enkel bewijsstuk hadden, waaruit onze sympathie met de revolutie zou kunnen blijken, werden we zeer vriendelijk ontvangen en met een dienstlocomotief vervoerd naar het hoofdkwartier van de staf van de Noord-Westelijke legerafdeling. Uit hier gevoerde gesprekken bleek spoedig voldoende, dat we met de internationale arbeidersbeweging vertrouwd waren, en men was begrijpelijkerwijze zeer verlangend het laatste betrouwbare nieuws uit Japan en Amerika te vernemen. Kranten kreeg men slechts zeer sporadisch in handen en tal van gebeurtenissen van de laatste tijd waren daar nog geheel onbekend. Die avond werd dan ook bij walmende kaarsen een speciale zitting gehouden van de militaire staf, en werd tot laat in de nacht van alles en nog wat over en weer besproken. De commandant was een jong, energiek student, met een uiterst innemend voorkomen, en de gehele vergadering, die uit zeer verschillende elementen bestond, maakte een bijzonder gunstige indruk. Uit alle uitingen sprak een rustig zelfvertrouwen en klare doelstelling. Nog diezelfde nacht konden we met één van de Rode aanvoerders, een Siberische Kozak, die voor dienstzaken naar het hoofdkwartier moest, in diens speciale coupé verder reizen.

De reis naar Tsjita werd op deze wijze een bijzonder genoeg. We hadden natuurlijk volop gelegenheid van de kozakken-aanvoerder allerlei te horen, over de militaire ontwikkeling in de laatste tijd. Het bleek, dat onze gastheer een vurig aanhanger der Bolsjewiki was en we leerden hem kennen als een bescheiden en toch energiek karakter, zodat we al spoedig de grootste sympathie voor hem gevoelden. Ook vóór ons vertrek had het reeds een diepe indruk op ons gemaakt bij te wonen, hoe op een geïmproviseerde vergadering van kozakken-soldaten deze elkander toespraken en aanvuurden tot volhouden in de strijd voor de grote zaak. Hoewel we de in het Russisch gehouden redevoeringen niet konden verstaan, werden deze door onze twee Russische metgezellen kort vertaald en het was waarlijk aangrijpend, deze eenvoudige kozakken, die toch niet

lang geleden nog een steun voor het Tsaristisch regiem waren, te horen spreken over de grote idealen, waarvoor ze hun leven wilden geven. Want hoewel op deze vleugel een volledige overwinning was behaald, bleek ons reeds hier, dat aan de zijde van Irkoetsk grote gevaren dreigden en er werden vrijwilligers opgeroepen om dadelijk na de behaalde successen en zonder uit te rusten van de bovenmenselijke vermoeienissen, naar het bedreigde front te worden overgebracht. Een afdeling vrijwilligers vertrok dan ook nog dezelfde nacht met de trein, waarmee ook wij naar Tsjita werden gebracht.

Onze nieuwe vriend gaf ons een duidelijk beeld van de zo juist voorlopig geëindigde veldtocht. De grootste moeilijkheid was de vrijwel totale afwezigheid van geschut. Gelukkig had ook de vijand (Seminof) weinig artillerie, hoewel hij in dit opzicht enige malen sterker was. De gehele strijd speelde zich af om het bezit van de spoorweg, die als basis diende met brede vleugels links en rechts. Deze moesten zich natuurlijk telkens verder uitstrekken naarmate door de vijand omtrekkende bewegingen werden beproefd, waarbij het front dan vaak bedenkelijk dun werd, of zijn samenhang geheel verloor, mede ook door de ongeoefendheid van een groot deel der manschappen.

De kozakken-aanvoerder beschreef ons onder andere hoe nog in de allerlaatste dagen (bij) een poging van de vijand om de linkervleugel om te trekken, de rode troepen tegen de meest strikte bevelen in, de voeling met de hoofdmacht hadden verloren, en ten slotte niet meer wisten, of ze zich vóór of achter het front bevonden; hoe ze toen veel te ver vooruit waren getrokken tot ze ergens de vijand ontdekten en tegen een veel grotere macht instormden. De vijand meende daarbij zelf weer met de hoofdmacht der Roden te doen te hebben, en geraakte op zijn beurt geheel in verwarring. Het was dan ook een echte bewegingsoorlog vol verrassingen, want ook verkenningsvliegtuigen ontbraken geheel. De weinige artillerie concentreerde zich nabij de spoorweg, maar de vijandige kanonnen moesten telkens terugwijken, zodra de vleugels werden achteruitgedrongen. Links en rechts van de spoorweg zagen we op vele plaatsen de trechters van granaten van klein kaliber, en enkele loopgraven van zeer tijdelijke aard. Verdere vervolgingen van Seminof waren niet mogelijk om politieke redenen; aangezien men niet op Chinees gebied wilde doordringen.

Het landschap waar we nu door reden was schilderachtig. Grote vlakten hooiland met zo juist opgestapelde hooischelven; op de achtergrond heuvels en het geheel doorsneden door een aantal grotere en kleinere rivieren. De streek was niet dicht bevolkt, maar toch deden we aan aantal dorpjes aan, waar van alles te krijgen was. De gehele afstand legden we met een flinke vaart af en gebruikten ons middagmaal in een der stations, waar de trein enige tijd stilhield. Ook werden we op een broodmaaltijd met thee onthaald in de inspectiewagen, waarin de commandant zijn kwartier had en vanwaar men een prachtig vrij uitzicht over het achter ons liggende landschap had. Het weer werkte mee en we genoten in alle opzichten, geboeid door de verhalen van onze innemende reisgenoot. Deze maakte zich van de algemene situatie, ondanks de locale overwinning, geen rooskleurig beeld, maar hij zeide vast besloten te zijn met een aantal van zijn mede-kozakken de strijd voort te zetten, ook al zou dit moeten geschieden in de vorm van een guerilla-oorlog. Zij kenden de gehele streek en de bergen op hun duimpje en konden rekenen op de steun van de bevolking. In de bossen zouden ze van zeer weinig kunnen leven, met bessen en wild als voornaamste voedsel en konden dan telkens de vijand bestoken. Inmiddels zou dan ongetwijfeld hulp uit Rusland komen opdagen, zo verwachtte men; zelfs gingen reeds geruchten, dat Trotsky met een leger in aantocht was.

De reis werd onderbroken, doordat de grote vakwerk-brug over de Schilka rivier geheel vernield was. Twee grote bogen waren zó zaakkundig en afdoende opgeblazen, dat een vervanging door een geheel nieuwe constructie de enige mogelijkheid scheen. Men was reeds bezig de overblijfselen te slopen en plannen te maken voor een nieuwe houten brug, maar de uitvoerig zou in ieder geval lange tijd vorderen. Onze trein bleef dus op enige afstand vóór de brug staan en we moesten een gedeelte te voet afleggen, waarbij onze omvangrijke bagage een moeilijk probleem vormde. In de mening, dat we zeker allen de afstand twee maal zouden moeten afleggen, en kans liepen zodoende de aansluiting te missen, begaf ik me met twee stuks bagage op weg langs de rails. Ik had mijn krachten echter overschat, en dreigde onder mijn last te bezwijken, toen de anderen er gelukkig in geslaagd bleken, een boerenwagen te vinden, waarop de voornaamste stukken konden worden geladen. Over de rivier was een tijdelijke veerpont ingericht, voor mens en voertuigen,

waarmede we op onze beurt werden overgezet. Aan de andere kant gekomen, wachtte ons een niet geringe schrik. Bartha bemerkte namelijk, dat ze haar tasje kwijt was, waarin ons geld en de zo onmisbare papieren. Daar we ergens in het hooi hadden liggen uitrusten van de vermoeienissen met de bagage, besloten we daarheen terug te keren. Daartoe moesten we de rivier weer oversteken, hetgeen ons een eeuwigheid scheen te vorderen. Maar tot onze niet geringe verbazing en verrassing lag op de bewuste plek, waarlangs onafgebroken een lange rij passagiers van de trein zich bewogen, het voor ons zo onmisbare voorwerp, voor ieder zichtbaar op de grond.

Vanaf het eerstvolgende station aan de overzijde van de rivier bracht ons een andere trein naar Tsjita, waar reeds door onze begeleider telefonisch logies voor ons was besproken.

Tsjita is een van de weinige plaatsen in Siberië, die op de naam van stad aanspraak maken kan, hoewel men zich daarvan toch vooral geen te grootse voorstelling moet maken. Een paar brede modderstraten, waarvan het te voet oversteken in de regentijd zonder hoge laarzen bijna ondoenlijk is, zeer smalle en onregelmatige trottoirs langs de huizen en een groot plein, waarop de hoofdstraten samenkomen, vormt zo ongeveer het 'stadsbeeld'. De huizen waren voor een goed deel van hout, vaak van het gewone boerentype, uit op elkaar gestapelde, behakte boomstammen. Deze houten huizen werden echter afgewisseld door stenen gebouwen, van soms drie en vier verdiepingen. Dit betrof in de eerste plaats de openbare gebouwen en verder enige hotels en woonhuizen. De benedenverdiepingen van de laatste waren dan veelal als winkels ingericht en de grote uitstal-ramen met moderne industrieproducten, verhoogden de bontheid van het beeld. Opvallend was het betrekkelijk grote aantal opschriften van bekende Amerikaanse firma's in landbouwwerktuigen enz. Het grote, bijna onafzienbare plein van Tsjita wordt aan de ene zijde begrensd door het station, aan de tegenoverliggende zijde door de gebouwen, waarin het militaire hoofdkwartier van de Roden was gevestigd. Midden op het plein bevond zich een eenvoudig monument ter ere van de gevallen revolutionairen. Het was een eigenaardige gewaarwording toen we ons daar voor het eerst meer concreet rekenschap gaven van de vele offers, die voor de grote zaak in alle uithoeken van de wereld moeten worden gebracht.

We hadden gelegenheid met een aantal mensen gesprekken te voeren over de bestaande toestanden, waarbij we ook enkelen ontmoetten, die vroeger in Amerika waren geweest. De stemming was over het algemeen ernstig, met het oog op de toestand aan het front te Irkoetsk, maar men was nog hoopvol gestemd en vast besloten tot het uiterste vol te houden. Op het plein renden kleine kozakken-afdelingen op hun vlugge paardjes af en aan en militaire muziek verhoogde de spanning, door de dreigende gebeurtenissen veroorzaakt. Na afloop van een vergadering, waar, naast een groot aantal arbeiders ook arbeidersvrouwen aan de discussie deelnamen, hadden we in ons hotel een onderhoud met enkele leden van de centrale regering van de Rode Siberische Sowjet-Republiek. Daaronder was de voorzitter, een nog jonge sympathieke man, die ons een aantal vragen stelde over de politieke verhoudingen in Amerika en Europa. Men raadde ons af verder te reizen, en deelde ons mee, dat het voorlopig slechts mogelijk was tot Werchnja-Oedinsk, waar op dat ogenblik nog de zetel van het civiele rode bestuur gevestigd was. Daar we vast besloten waren steeds zo ver mogelijk in de richting van Moskou voort te gaan, lieten we ons niet afschrikken, en vertrokken de volgende dag per spoor westwaarts. Tegen de avond kwamen we reeds in Werchnja-Oedinsk aan.

Intussen schenen de kansen voor ons om verder te komen al heel ongunstig. De streek aan de overzijde van het Baikalmeer was in handen van de Witten, die hun hoofdkwartier in Irkoetsk hadden en een omtrekkende beweging langs de Zuidzijde van het Baikalmeer trachtten uit te voeren. Omtrent ons verder reizen pleegden wij overleg met verschillende autoriteiten en men meende, dat de enige mogelijkheid zou zijn om met een boot langs de Selenga-rivier het Baikalmeer te bereiken en dit dan ergens meer in het Noorden over te steken. Zulks was niet geheel onmogelijk, omdat de schepen op het Baikalmeer, waarvan er enige bewapend waren, aan de Roden toebehoorden. Men verklaarde zich bereid ons met een dergelijk schip over het meer te zetten en ons dan ergens met een roeibootje aan de westelijke oever aan de wal te brengen. We zouden dan in het land van de Witten zijn en konden, wanneer men althans onze lading niet had opgemerkt, proberen langs de grote postweg per wagen of te paard in zuidelijke richting Irkoetsk te bereiken.

Dit plan werd ten slotte als het beste aanvaard en de commissaris van buitenlandse zaken, die juist voor een inspectiereis naar het Baikalmeer vertrok, zou de details bespreken en regelen. We hadden dus enkele dagen de tijd, die we behalve voor journalistieke arbeid gebruikten voor een bezoek aan het in de nabijheid gelegen Hoofdkwartier van de Internationale afdeling van het Rode Leger. De trein bracht ons bij een uitgebreid etablissement, één van de grote krijgsgevangenenkampen in Beresofski. Het geheel verried dadelijk de Duitse geest van orde en regelmaat. De grote, goed gebouwde barakken en dienstgebouwen stonden netjes op rijen, met brede straten ertussen. Een administratie-gebouw, hospitaal enz., alles wel primitief, maar zindelijk en goed onderhouden. Het geheel stond als een vreemd element in deze Siberische omgeving en was in hoofdzaak door de krijgsgevangenen zelf ontworpen en uitgevoerd.

In de ruime recreatiehal met lange rijen tafels en banken en versierd met dennengroen, rood doek en internationale leuzen, prijkte als middelpunt een groot portret van Marx. Hoewel vele van de krijgsgevangenen, die dit gedeelte bewoonden, aan het front waren, bracht men ons toch tezamen met enige Duitse en Oostenrijkse partijgenoten. Die waren natuurlijk zeer verheugd van buitenlandse 'Genossen' allerlei nieuws over Europa te horen en al spoedig werden verscheidene gemeenschappelijke kennissen ontdekt, zodat een meer vertrouwelijke houding ontstond. We vernamen, dat een aantal soldaten en ook verscheiden officieren in het Rode Leger hadden dienst genomen en zich ter beschikking van de Sowjet-zaak hadden gesteld, en dat deze troepen, die als een afzonderlijke eenheid aan de strijd deelnamen, van niet geringe betekenis waren in de militaire campagnes. Helaas waren er echter vooral ook onder de officieren, een aantal, die minder uit overtuiging voor de zaak meestreden, dan wel omdat ze beu waren van het leven in de kampen. Men trachtte wel deze elementen te weren en te verwijderen, maar slaagde daarin niet altijd en dit leverde volgens onze zegslieden een voortdurend gevaar op, omdat zulke mensen bij eventuele tegenslag weinig betrouwbaar zouden blijken. Een aantal andere krijgsgevangenen gaven er de voorkeur aan in het concentratiekamp te blijven, waartoe ze volle vrijheid hadden en onder hen heerste in het algemeen een welwillende *neutraliteit* ten opzichte van het Sowjet-bestuur. Deze gevangenen hadden op voorstel

van de Russen een eigen Sowjet gevormd, die het gevangenkamp beheerde en ook een vertegenwoordiger had in de Centrale Sowjet van Werchnja-Oedinsk, zoals omgekeerd deze een afgevaardigde had in de Sowjet van het gevangenkamp. Sommige van de krijgsgevangenen verrichtten verschillende vormen van arbeid ten bate van de Sowjet-administratie, een ander deel maakte ook daartegen bezwaar vanwege de neutraliteit, waartegen geen dwangmaatregelen werden genomen.

Daar we voorlopig geen bericht kregen omtrent de mogelijkheid het Baikalmeer te passeren, hadden we wel ruimschoots gelegenheid kennis te maken met de plaats en zijn bewoners. We aten gewoonlijk in het restaurant van de Sowjet, waar steeds een aantal sowjet-beambten en arbeiders bijeen waren. De stemming was niet al te opgewekt, omdat de vijand vanuit Irkoetsk een steeds grotere druk uitoefende. Onder de leden van het uitvoerende comité herinner ik me nog als een zeer sympathieke en intelligente figuur, de afgevaardigde van de Boerjatten, die in de Sowjet als een afzonderlijke groep waren vertegenwoordigd.

Zo vergingen enige rustige dagen van wachten op de terugkeer van de commissaris van buitenlandse zaken, die naar het Bakailmeer was gegaan en daar onder andere ook maatregelen zou nemen om onze verdere reis mogelijk te maken. Inmiddels vermeerderden de geruchten van tegenslagen aan het front en er ontstond een gespannen stemming in de stad, die ook aanleiding gaf tot onderling wantrouwen en een gevoel van onzekerheid.

Plotseling verscheen er ook een vijandelijk vliegtuig boven de stad. Hoewel daarvan het enige zichtbare resultaat was, dat een aantal strooibiljetten over de stad werd uitgestort, waarin een aanstaande bezetting door de Witten werd aangekondigd, deden allerlei geruchten de ronde over bommen die aan de overzijde van de rivier of in de rivier zouden zijn ontploft. Het strooibiljet bevatte niet veel meer dan een aansporing aan de bevolking zich rustig te houden en geen weerstand te bieden. Onze vrienden van de Sowjet bevestigden dat de toestand kritiek was, maar ook zij hadden geen nauwkeurige berichten. We brachten een paar maal een bezoek op het bureau van de militaire commandant, die ons te verstaan gaf, dat hij de toestand als vrijwel hopeloos

beschouwde, en beloofde ons daar weliswaar bijzondere passen voor het geval we zouden doorreizen, maar blijkbaar onder de indruk, dat zulks thans in ieder geval onmogelijk was, werd de verwezenlijking van deze belofte steeds uitgesteld. Wij kregen alleen een voorlopige verklaring, waarin de militaire commandant onze betrouwbaarheid bevestigde, die ons spoedig goed te pas zou komen. In het stadje zelf gingen de wildste geruchten. De Witte troepen zouden vlak voor de stad zijn, de Rode Legers geheel vernietigd, allerlei bijzonderheden over het grote aantal slachtoffers en massa-executies deden de ronde.

Toen we er een paar malen niet in geslaagd waren iemand van het Sowjet-bestuur te vinden, en onze beide Russen nog eens naar het station gingen om daar poolshoogte te nemen, vonden zij het gehele civiele bestuur reeds in een trein verzameld, die voor de richting Tsjita bestemd was. Men deelde ons mee in allerijl besloten te hebben, de zetel van het bestuur te verplaatsen, en men drong er op aan, dat ook wij in deze trein zouden vluchten.

Daar te blijven was weinig aantrekkelijk; teruggaan zou ons plan op losse schroeven stellen. Tenslotte behield de overhand de overweging: 'we zijn op weg naar Moskou en zullen alleen teruggaan, wanneer we daartoe absoluut gedwongen worden'.

De trein met het civiele bestuur naar Tsjita vertrok dus zonder ons en we besloten ons verdere lot in Werchnja-Oedinsk gelaten af te wachten. Toen we, met uitzondering van Bartha, die in het hotel bleef, de volgende morgen vroeg nog eens naar het station gingen, vonden we daar een ongewone militaire bedrijvigheid. Een aantal militaire treinen stonden voor vertrek gereed, en daartussen verspreid lagen een groot aantal Rood-Gardisten in gevechtsorde. Daar we gewoon waren het emplacement dwars over te steken en Rood-Gardisten voor ons volstrekt geen verschrikking hadden, bewogen we ons in alle gemoedsrust door hetgeen later bleek te zijn de achterhoede van het Rode Leger die de schok van de eerste aanval moesten opvangen. Onze verschijning wekte onder deze omstandigheden begrijpelijkerwijze de grootst mogelijke achterdocht, en we werden dan ook direct gearresteerd, waarbij executie ter plaatse de enige oplossing scheen. Tot ons geluk had Michelson het voorlopige papiertje van de militaire commandant bij zich en hadden we te doen

met iemand die, ondanks de zenuwachtige spanning, zijn bezinning niet kwijt was. Deze liet ons onder geleide naar de uitgang van het station brengen. Daar stieten we op een schildwacht, die de meest strikte orders had, niemand, wie dan ook door te laten. Het werd inderdaad hachelijk, vooral waar Bartha moederziel alleen in ons hotel was achtergebleven. Tenslotte liet zich de schildwacht bewegen tot een discussie met onze geleider, wat ons de gelegenheid gaf door te lopen en ons hotel te bereiken. Nauwelijks daar aangekomen, hoorden we reeds het schieten van de voorposten van de vijand en begrepen we eerst recht, in welk gevaar we verkeerd hadden. Al spoedig daarop klonk het fluiten van de treinen, die de achterhoede van het Rode Leger naar Tsjita brachten, en reden enkele verkenners in vliegende vaart de stad binnen. Tot ons geluk werd geen strijd in de eigenlijke stad gevoerd. We hadden ons al voorbereid op een bombardement, waarbij ons hotelletje, onmiddellijk aan de voet van het hoge gedeelte gelegen naar het station toegekeerd, een goed mikpunt bood. Alles bleef echter volmaakt rustig.

Het was een eigenaardige sensatie, die eerste verspreide afdelingen te zien binnenrijden. Ons raam keek uit op de lange afrit van het hoge naar het lage gedeelte van de stad, en alle troepen defileerden langs onze vensters. Men kon zeer duidelijk de drie elementen onderscheiden, waaruit het aanvallende leger was samengesteld. Allereerst de regelmatige Tsjecho-Slovakische troepen, die zich onderscheidten door hun grotere geoefendheid en eenheid; zij waren dadelijk te herkennen aan de wit-rode cocardes op kepi of muts. Dan waren er de troepen van de Siberische mensjewistische Republiek met de groen-witte kleur als herkenningsteken, die overigens geen bepaalde uniform hadden en een tamelijk bonte aanblik vormden. Bij de mobilisatie van deze troepen werden in het algemeen de arbeiders uitgesloten, daar men deze niet voldoende vertrouwde en het overgrote gedeelte bestond dan ook behalve uit boeren, uit middenstanders en jonge intellectuelen, waaronder veel studenten. Men kon zeer duidelijk een aantal van hen onderscheiden, met hun betere kleren, vrijere houding en niet zelden een bril op de neus. Verder herkende men duidelijk de oude Tsaristische elementen en allen die zich daarbij als onvoorwaardelijke steunpilaren van elke reactie hadden aangesloten: de Witte Garden, kenbaar aan een witte band om arm of hoofddekseel.

We waren enige tijd in spanning of onmiddellijk huiszoekingen of wellicht plunderingen zouden beginnen, maar al spoedig konden we de verleiding niet weerstaan, eens een kijkje in de stad te nemen. Deze bleek een vrij kalm aanzien te hebben. Er was zelfs een ongewoon verkeer in de hoofdstraat, waar we ons geheel onopgemerkt konden bewegen. Nabij het voormalige Raadhuis troffen we een grote mensenmenigte en toen we naderbij kwamen, zagen we, dat enige leden van het Sowjetbestuur, die zich niet in veiligheid hadden gebracht, werden weggevoerd. Uit gesprekken van omstanders vernamen we, dat ze zouden worden gefusilleerd. Men begrijpt onze gemoedstoestand bij het zien van deze ernstige, dappere kameraden.

Op straat zag men een groot aantal groepjes van ingezetenen, die de gebeurtenissen bespraken en waarvan meestal een soldaat van het bezettende leger het middelpunt was. Deze werden met vragen overstelpt, en gaven gaarne verslag van hun heldendaden. Wat de bevolking echter het meest scheen te interesseren, was de vraag of het Sowjetgeld zou worden erkend. Men gaf namelijk in de Rode Siberische Republiek eigen gedrukt geld uit en ook de meest contra-revolutionaire handelaar was in het bezit van deze papiertjes, zodat het een uiterst belangrijke vraag was, of dit bezit al dan niet waardeloos was.

Het geld speelde bij de verschillende wisselingen van bestuur steeds een eigenaardige rol in de Russische revolutie. De Roden hadden het bijvoorbeeld toen nog niet aangedurfd het Tsaristische geld van onwaarde te verklaren, omdat dit grote bevolkingsgroepen naar de reactie zou drijven. Het gevaar voor niet-erkenning van het Bolsjewistische geld door contra-revolutionaire regeringen maakte daarentegen, dat overigens onverschillige elementen geneigd waren de Sowjetmacht te steunen, omdat een omkeer de enorme bedragen aan Sowjetgeld verloren zou doen gaan. Vandaar ook, dat zich in alle grensgebieden een enorme verscheidenheid van papiergeld handhaafde en een nieuwe regering er niet gaarne toe overging, het oude geld zonder meer te annuleren. Het stadsbeeld van het plaatsje was plotseling verlevendigd door het gerij en geros van bereden troepen, transportwagens en automobielen, over welke hulpmiddelen het Rode Leger slechts in uiterst beperkte mate beschikte. Al spoedig waren we weer terug op onze kamer om nader te overleggen, wat ons te doen stond. Er waren namelijk twee complicaties.

In de eerste plaats was de eigenares van ons hotel uitgesproken contra-revolutionair. Haar man was gevlucht voor de Roden en nu met de troepen teruggekeerd en dadelijk in zijn eigendom hersteld. Het kon aan de vrouw, die ons bediend had, onmogelijk (on)bekend zijn, dat we met de Roden sympathiseerden. Van de zes kamers van ons hotelletje, was de kamer beneden ons bewoond door een soldaat van het Rode Leger, die echter niet had kunnen of willen vluchten en zijn geweer en uitrustingsstukken in het privaat had weggeworpen. Reeds de eerste dag bleek, dat de vrouw deze soldaat bij de nieuwe autoriteiten had aangegeven, waarop hij onmiddellijk aan de oever van de rivier werd doodgeschoten. Eigenaardig was het, dat de vrouw, nadat ze het resultaat van haar actie volkomen begreep, een hysterische aanval kreeg; maar toch droeg dit voorval er niet toe bij ons rustiger te stemmen. Tot ons geluk stonden we persoonlijk met onze hospita op goede voet. Vooral had daartoe bijgedragen het feit, dat we eens onze bemiddeling verleend hadden, bij gelegenheid van een nachtelijke inspectie van de Roden, die de vrouw wilden arresteren, omdat in het hotel een gast werd gevonden, die niet in het bezit was van de nodige papieren. Ook weerhield wellicht de aanwezigheid van Bartha deze vrouw ervan het noodlottige woord te spreken.

Een tweede zwakke punt was, dat onze portretten zich op het militaire hoofdkwartier van de Roden bevonden voor het vervaardigen van passen, terwijl op dat van een der Russen dezelfde naam vermeld stond, waar- onder hij in het Sowjet-orgaan Centro-Sibir had geschreven. Daar het archief in handen gevallen was van de vijand, was er ons nog te meer aan gelegen zo spoedig mogelijk deze plaats te verlaten. We deden nog een poging hulp te krijgen van de Chinese consul, de enige consul, die ook gedurende het Rode regiem op zijn post was gebleven. Hoewel we daar vriendelijk werden ontvangen, kon men voorlopig niets doen en onze enige hoop was erop gevestigd, zo ongemerkt mogelijk in een trein te komen, in de richting van Irkoetsk. De eerste dagen bleef het spoorwegverkeer nog volkomen verbroken, maar al spoedig kwamen er enige militaire treinen aan. Daaronder was er één, met het lijk van een Tsjecho-Slovakische commandant, die in de strijd was gevallen. Hij werd met grote praal, veel muziek, vaandels en bloemen begraven. Het station was uren lang gevuld met troepen, delegaties, geestelijken in vol ornaat, en nieuws-

gierigen, waaronder wij ons hadden gemengd. We hoorden allerlei verhalen over de veldslag, die zeer bloedig scheen te zijn geweest; onder andere vertelde men van gehele afdelingen van de Internationale troepen, die waren vernietigd. Slechts enkelen hadden in de bossen kunnen ontluchten en ook voor hen schenen de kansen al zeer ongunstig. Voorts gingen er geruchten dat de achterhoede van het Rode Leger zou zijn gevormd door Chinezen, die eveneens totaal waren vernietigd. Onder de rode soldaten, die wij op het laatste moment met eigen ogen hadden gezien, bevonden zich intussen geen Chinezen, wat ons de hoop gaf, dat ook het gerucht over de uiterst zware verliezen van deze achterhoede overdreven waren. Waar overigens sprake was van Chinezen, werden daarmee de Boerjatten bedoeld, die een belangrijk deel vormen van de bevolking van Oost-Siberië. Zij vormden uit de aard der zaak ook een bestanddeel van het Rode Leger en onderscheidden zich door grote dapperheid.

Dagelijks gingen we al vóór het ontbijt naar het station om over reisgelegenheden te informeren, want, nu reeds gebleken was, dat de spoorweg weer in berijdbare toestand verkeerde, kon elk ogenblik een trein in de richting van Irkoetsk vertrekken, zonder dat zulks van te voren bekend was. Op de derde dag kwamen dan ook onze Russische vrienden terug, met de boodschap, dat hals over kop moest worden opgebroken. Met onze bagage op een wagen geladen, trokken we naar het station, waar we van twee autoriteiten een vergunning moesten krijgen om in deze militaire trein naar Irkoetsk te vertrekken. Dit gelukte wonder boven wonder, dank zij de talenten van onze vriend Michelson. Dat we daarbij enige spannende momenten doormaakten laat zich begrijpen. In een veewagen met veertig lotgenoten maakten we het ons zo gemakkelijk als de omstandigheden het toelieten, waarbij we ons in het bezit van al onze veertien stuks bagage konden verheugen.

Van onze medereizigers hoorden we ook een en ander over de krijgsverrichtingen. We laten de bloedige beschrijvingen, die voor ons uit de aard der zaak oncontroleerbaar waren, achterwege. Interessant was echter de beschrijving van de laatste militaire gebeurtenissen, die een zo snelle en volledige catastrofe hadden mogelijk gemaakt.

De Rode Troepen hadden namelijk aansluitende aan het Baikalmeer langs

de zuidzijde zeer sterke stellingen en zij beheersten de gehele spoorweg aan deze zijde van het Meer zowel als het Baikalmeer zelf. Het was echter aan de vijand gelukt (met een) grote omtrekkende beweging door uiterst moeilijk bergachtig terrein een troepen-afdeling achter het Rode front te brengen, de spoorweg aldaar af te snijden en zo een geweldige verwarring te veroorzaken. Hoewel deze afdeling niet groot was, verscheen ze zo onverwachts, dat een paniek was ontstaan en het Rode Leger in énen door werd teruggedreven naar Werchnja-Oedinsk en Tsjita. Gedurende deze overhaaste terugtocht werd het leger verstrooid en leed zeer zware verliezen. Men had zelfs geen tijd de bruggen op te blazen, hetgeen de vervolging uiterst gemakkelijk maakte, wat dan ook de oorzaak werd, dat het Rode Leger zich feitelijk niet meer kon herstellen, en sindsdien in meer locale groepen werd opgelost. Het overschot van de internationale leger-afdeling, voor zover niet vernietigd en van andere onverzoenlijke elementen, die zich niet onbemerkt in de bevolking konden of wilden oplossen, trok zich ten slotte terug in het gebied ten noorden van de Amoer in Oost-Siberië, waar zij zich hebben weten te handhaven.

Van daaruit hebben deze later, na onder grote ontberingen de felle winter te hebben doorstaan, de strijd voortgezet met hun partisanen-afdelingen, die telkens opnieuw nu hier en dan daar onverwachts opdoken. Terwijl de gealliëerden door onderlinge geschillen en intriges niet in staat waren krachtig op te treden en de Japanse soldaten met de bacil van het bolsjewisme werden besmet, greep de opstandige beweging der boeren en arbeiders steeds sneller om zich heen. Daarvoor zorgde vooral het wrede wanbeheer van Koltsjak en zijn bende parasieten. Maar het was niet minder belangrijk dat een aantal revolutionaire strijders met ontembare energie en moed, steeds weer elke gelegenheid aangreep om tot de aanval over te gaan, en zo steeds grotere groepen der bevolking om zich schaarden (en) de Sowjet-Republiek opnieuw nu voor goed vestigden.

in Tseljabinsk

In Tseljabinsk kwamen we op een zondagmorgen — 26 augustus — zeer vroeg aan. Op en om het station was de gewone drukte en alle wacht-kamers waren gevuld met slapende en kamperende mensen. Hier waren

bovendien ook alle enigszins beschutte hoekjes van perrons en gangen ingenomen door families, die geen onderdak konden krijgen. In de weinige hotels van het stadsgedeelte, dicht bij het station, was ook geen enkele plaats onbezet en we wandelden dus naar de eigenlijke stad, die op ruim een half uur van het station begint. De bagage bleef voorlopig in de garderobe. Michelson was thans in een zeer opgewonden toestand, want in Tseljabinsk had hij een gedeelte van zijn jeugd doorgebracht en hier moest nog een broer en andere familie wonen, die hij in jaren niet had gezien. Hij had ons al veel verteld van de heerlijkheden van deze stad, en ging ook thans voort ons op allerlei opmerkzaam te maken, hoewel het plaatsje tot zijn overdreven loftuitingen niet zo heel veel aanleiding gaf. Het bleek echter een stadstuin te bezitten met een muziekhal, verder een volkshuis en een theater. Overigens vertoont Tseljabinsk het typische karakter van een Siberische stad met enkele brede, slecht geplaveide straten, een bonte mengeling van houten en stenen huizen, een riviertje en een berkebos rondom de stad, verder een belangrijke markt en veel winkels en kerken. Typisch is ook hier, dat het station ver buiten de stad ligt, zodat grote terreinen voor uitbreiding tussen het stadje en het station beschikbaar blijven en tot een onregelmatige bebouwing aanleiding geven.

We zochten allereerst het huis van de broer van Michelson en vonden het zonder veel moeite. Terwijl Michelson zijn verbaasde familie ging bezoeken, wachtten wij in een naburig plantsoentje, waar we gelegenheid hadden verschillende zondagstypen op te nemen en ons in bespiegelingen over het Russische leven te verdiepen.

Na enige tijd kwam Michelson terug in gezelschap van een jongere broer, die ons zou helpen een onderdak te vinden. Dit was allerm minst eenvoudig, daar de stad niet alleen overvol was, maar er nog dagelijks allerlei missies van de Geallieerden en een eindeloze stroom van militairen van verschillende nationaliteiten aankwamen.

Ten slotte vonden we echter toch een kamer, die wel niet vrij was, maar spoedig vrij zou komen, terwijl men ons wilde toestaan inmiddels op een trapbordes te kamperen. We zouden daar dan met een laken een hokje kunnen afscheiden en dan op onze matrassen kunnen slapen, voor zover het verkeer op de trap dat toeliet. Gelukkig kwam de kamer inderdaad spoedig vrij, al moesten we het ook hier wederom stellen met één vertrek

en één een-persoons bed voor ons vieren. Daar er voorlopig geen kans was verder te reizen, haalden we onze bagage met een wagen van het station en maakten het ons zo gemoedelijk mogelijk. Na een Russisch bad en een nacht van ononderbroken slaap, voelden we ons dan ook weer kip-lekker.

's Morgens vroeg gingen Bartha en ik gewoonlijk naar de markt om brood te kopen, dat men hier kon krijgen tegen betaling van veertig kopeken per pond, en één roebel voor wittebrood. Op de markt kochten we dan appels, worteltjes, zure room, kaas en melk, zodat we waarlijk geen gebrek behoeften te lijden. Ook stonden we soms nog wat vroeger op en gingen dan wandelen in het bos aan de buitenzijde van de stad waar we genoten van de verrukkelijke zonsopgang, die een toverachtig effect gaf tussen de niet zeer dicht staande berken en dennebomen. Deze combinatie van berken en dennen treft men in heel Siberië aan, en de tegenstelling tussen de donkere, statige dennebomen en het tintelende, fijne en bewegelijke berkenloof, aan de zich scherp aftekenende zilveren stammen, was altijd weer opnieuw een blijde verrassing.

In het stadje zelf was het levendig genoeg. Voortdurend vertoon van militaire troepen, waaronder de Tsjecho-Slovaken domineerden, maar waarbij ook Serven en tal van andere nationaliteiten werden aangetroffen. Dagelijks werden nieuwe recruten van de gemobiliseerde bevolking geoefend. Even regelmatig passeerden transporten gevangenen de hoofdstraat. De gevangenen waren dan ook tot berstens toe vol en in een gebouw, dat tot tijdelijke gevangenis was ingericht zag men de ongelukkigen zich verdringen voor de vensters om licht en lucht. Duizenden waren gevangen gezet ()

maar men vreesde terecht alles wat arbeider was. Het bleek ons al spoedig, dat al deze maatregelen de organisaties van de arbeiders niet konden onderdrukken. Vakverenigingen van mijnwerkers en andere arbeiders bleven bestaan en daarin vonden de Bolsjewiki een uitstekend terrein voor hun ondergrondse propaganda. In enkele vakbladen werden zelfs, weliswaar bedekt maar toch vrij duidelijk, communistische beginselen verkondigd.

Terwijl wij ter plaatse waren verscheen bijvoorbeeld een manifest van de mijnwerkers, waarin openlijk tegen het nieuwe bestuur werd opgeroepen. De regering zond daarop troepen naar het mijngebied en liet de leiders

arresteren, maar een werkstaking dwong de regering hen weder in vrijheid te stellen. Een neef van Michelson bracht ons in verbinding met de secretaris en voorzitter van de vakorganisatie en zo maakten we kennis met enkele Bolsjewiki en hun ondergrondse arbeid. We vernamen nu ook een en ander over Moskou, van iemand, die daar niet lang geleden was geweest en over Samara, waar de zogenaamde 'Internationalisten' destijds een eigen republiek hadden. Onzerzijds konden we natuurlijk een en ander meedelen over de Europese en Amerikaanse arbeidersbeweging en zo vonden enkele vruchtdragende besprekingen op onze kamer plaats. Verder kon onze tijd nog enigszins nuttig worden besteed door journalistiek werk voor de plaatselijke pers.

Onze pogingen om vergunning te krijgen tot verder reizen hadden intussen geen succes. Daarbij kwam nog, dat de spoorweg tussen Tseljabinsk en Oefa werd vernield door een Bolsjewistische Partisanenafdeling, die zich in dit gebied had weten te handhaven en nu zuidwaarts trok. Bovendien was het moeilijk uit te vinden welke autoriteit eigenlijk voldoende bevoegdheid bezat. Het civiele bestuur verwees ons naar de militaire commandant, en omgekeerd, en onder de talrijke aanwezige missies van de Entente scheen geen orgaan te bestaan, dat een beslissende leiding gaf.

Bij één van onze bezoeken aan de militaire commandant maakten we nog een merkwaardig voorval mee. Toen we de tijdelijke gevangenis passeerden, die met éne zijde aan een groot plein grensde en schuin tegenover het militaire hoofdkwartier was gelezen, trachtte één der gevangenen door gebaren en kreten onze aandacht te trekken. Hoewel er een schildwacht langs de ramen heen en weer liep, ging Michelson naar de man toe, en tot onze grote verwondering liet de schildwacht, een Tsjecho-Slovakisch soldaat, niet alleen toe, dat enige woorden werden gewisseld, maar toen een gesprek uit het hooggelegen raam vrijwel onmogelijk bleek, veroorloofde hij Michelson in de gevangenis te gaan en daar een kort onderhoud te hebben. De gevangene, die van Joodse afkomst was, verzocht uit naam van enkele mede-gevangenen een verzoek te willen overbrengen om althans met de aanstaande Joodse feestdagen enige extra voedingsmiddelen te doen verstrekken. Het verzoek was bij Michelson in zoverre aan het goede adres, omdat zijn broer voorzitter was van een Joods hulpcomité, dat dan ook dadelijk de nodige maatregelen

nam. Maar nu kwam een grote verrassing: de Joodse gevangenen als geheel weigerden deze gaven te ontvangen, tenzij ook alle andere gevangenen dezelfde gunsten zouden deelachtig worden.

Bij de familie Michelson werden we een paar maal op de thee genodigd, en we bezochten ook familie van familie, zodat we enigszins met de, in deze kring heersende, patriarchale verhoudingen bekend werden. De broer was reeds een vijftiger en had verscheidene kinderen, van zeer uiteenlopende levensomstandigheden. Maar allen vormden toch met een aantal neven en aangetrouwde familie een vast geheel waarvan het huis van de broer het middelpunt was. Dit was een ruim huis, vrij staande op een binnenplaats, aan een der hoofdstraten gelegen en met de nodige bij- en nevengebouwen. Het was eerst door de Bolsjewiki en thans door de Witten voor woonruimte gerequireerd. Het woninggebrek was namelijk zeer nijpend, daar de bevolking meer dan verdubbeld was. De broer van Michelson was de autoriteiten echter vóór geweest, door een gedeelte van zijn huis te verhuren en overigens zoveel familieleden en kennissen bij zich in te nemen, dat al heel weinig requireerbare woningruimte meer overbleef. Toen de Bolsjewiki de macht veroverden had hij bovendien zijn paarden verkocht, waarvan hij thans weer een span had aangeschaft. In alles wist hij zich onmiddellijk aan te passen, maar vooral slaagde hij er steeds in, de hartstocht van zijn leven 'geld verdienen' onder alle omstandigheden te bevredigen. Grote leveranties van voedingsmiddelen, onder andere aan de gevangenen, had hij evengoed weten af te sluiten met het Bolsjewistisch bestuur als met de tegenwoordige regering, en altijd was hij enigszins op een persoonlijk vertrouwelijke voet met de machthebbers. Het was eigenaardig hem te horen vertellen, hoe bijvoorbeeld het beambtenpersoneel in de gevangenen onder beide bestuursvormen in hoofdzaak hetzelfde was gebleven, als destijds onder de Tsaar, en hoe deze mensen steeds tevreden gesteld moesten worden door kleinere of grotere omkoperijen. Maar toch was er een groot verschil geweest in hun uiterlijk optreden. Terwijl ze onder de Tsaar zeer onderdanig en kruiperig waren, hadden deze zelfde mensen gedurende de korte Bolsjewistische periode een houding aangenomen van vrijheid en gelijkheid. Hun gehele optreden was opvallend gewijzigd en zij hadden zich een soort familiariteit eigen gemaakt met de gevangenen, zowel als met de autoriteiten. Na het vestigen van de mensjewistische

'Siberische Republiek' waren de oude gewoonten weer dadelijk teruggekeerd. Een dergelijke verandering tweemaal in een zo korte periode, is wel merkwaardig, vooral omdat zij zeker meer onbewust dan opzettelijk plaats vond.

In de grote huiskamer van de familie Michelson, waar op een lange tafel een geweldige 'samovar' prijkte, was het in de regel een komen en gaan. Het vaste punt vormde daarbij de moeder des huizes, aan het hoofd van de tafel naast haar samovar. De zoons en dochters of schoondochters, het nieuwere geslacht dus, dat nooit materiële zorgen had gekend, vertoonde de boudst denkbare schakering van karakters en opvattingen. Daar was onze reisgenoot, een volbloed Bolsjewiek, en één van de jongere zoons, die in stilte met de revolutionaire arbeiders samenwerkte; een ander, die zich socialist noemde, maar reeds lang alle illusies en alle hoop had opgegeven; daar waren een paar Zionisten, waarvan één in Palestina was geweest en met een Hollander een tocht te voet door Arabië en Egypte had ondernomen, waarvan de kosten uit de verkoop van prentbriefkaarten en de steun van geloofsgenoten werden bestreden; een andere dochter was nog in Palestina om voor het Zionisme te ijveren; daar was een echtpaar, dat bij de familie inwoonde zonder zich om eigen inkomsten druk te maken, daar waren jongere leden van het patriarchale gezin, die maar één streven hadden om zoveel mogelijk kennis te verzamelen; daar was tenslotte de vader, de succesvolle zakenman, die geheel Rusland en Siberië op zijn duimpje kende, die niets van het Bolsjewisme moest hebben, maar voor wie familiebelangen en de Joodse zaak boven al deze dingen uitgingen, een man met geweldige energie, grote mensenkennis en een onuitputtelijk geduld en aanpassingsvermogen. Men kan zulke figuren alleen beoordelen in de Russische omgeving, waar de Joden in alle opzichten vervolgd en gekweld werden. Onder het Tsaristisch regiem werden zij van de ene plaats naar de andere gedreven, zonder zich wettelijk ergens anders te kunnen vestigen, dan in daarvoor aangewezen plaatsen en wijken, waar het natuurlijk al heel ongunstig was om zaken te doen. Om onder zulke omstandigheden een fortuin te verzamelen vereist heel wat eigenschappen en het zou niet billijk zijn zo iemand een verwijt te willen maken over de te grote plooibaarheid, die tenslotte het karakter moet aantasten, of over het feit, dat het geld verdienen een ware hartstocht wordt. Het was voor mij bepaald

een genoeg in dit bonte, veelzijdige milieu te verkeren, en een verrassing te zien, hoe dit sterke familieleven zoveel heterogene elementen wist te verbinden.

De heer des huizes kon er maar niet over uit, dat hij niet geweten had, dat zijn jongere broer in Irkoetsk was en dat deze niet van daar had getelegrafeerd. Er zouden op dat moment 'prachtige zaken' te doen zijn geweest, maar het was voor hem uiterst moeilijk de reis te ondernemen. Wat hem echter nog meer prikkelde, was te weten, wat eigenlijk het doel van onze reis naar Moskou was. Voor alle zekerheid deelden we niet mede, dat we Bolsjewiki waren, hoewel onze sympathieën in die richting wel bleken. Maar in ieder geval kon de oude Michelson zich niet voorstellen, dat een ingenieur onder deze omstandigheden naar Rusland zou gaan, zonder daarbij minstens ook een 'zakelijk' doel na te streven. Hij deed dus alle moeite achter dit doel te komen en het was hem een zichtbare kwelling, dat hij daarin niet slaagde. Nog op het allerlaatste ogenblik, toen we afscheid van de familie genomen hadden, hield hij mij op de binnenplaats terug, en deed toen onomwonden een voorstel gezamenlijk zaken te doen in Rusland, waartoe hij zijn financiële medewerking aanbood.

Gedurende ons verblijf in Tseljabinsk wist deze broer van Michelson zich nog een groot contract te verzekeren voor de levering van brood gedurende een geheel jaar aan de te verwachten Japanse en Geallieerde troepen. Het ging over een enorm bedrag en er zouden een aantal nieuwe ovens worden gebouwd. Voor ons was dit een aanwijzing dat we onze pogingen om deze plaats te verlaten moesten verdubbelen en ons hart kromp ineen, als we dachten aan hetgeen Rusland van deze zijde door die nieuwe troepeninzendingen zou bedreigen.

Erger was dat ons hier het bericht bereikte van de aanslag op Lenin, welk bericht ook door onze vrienden uit de arbeidersbeweging werd bevestigd. We wisten zelfs niet of de zo onmisbare leider nog leefde en een spoedig herstel scheen in ieder geval uitgesloten. Op dit moment waren Samara en Kazan in handen van de witten, het gehele zuiden was aan de vijanden verloren en vanuit het noorden dreigden de Engelse troepen, terwijl in Jaroslav en elders binnenlandse moeilijkheden tot een strijd hadden gevoerd. De actie van de sociaal-revolutionairen, waarvan de aanslag op Lenin een uiting was, scheen nu de moeilijkheden wel bijna onoverkomelijk

te maken. In ieder geval bleek het voor ons uiterst noodzakelijk geen dag te verliezen.

Bijna dagelijks begaven we ons naar het station, vanwaar nu weer treinen in de richting Samara vertrokken. Een paar Russen uit Amerika, die hier inmiddels aangekomen waren hadden door omkoperij een vergunning voor de reis veroverd, en deelden ons bereidwillig de weg daartoe mede. Toen wij echter dezelfde beambte wilden benaderen, bleek deze juist benoemd tot commissaris van politie. Eerst na een aanwezigheid van in totaal tien dagen slaagden we er eindelijk in de medewerking te verkrijgen van de militaire commandant van het station, nadat we betoogd hadden, dat we noodzakelijk met een Europese consul overleg moesten plegen, die zijn hoofdkwartier in Samara had. De vergunning werd tenslotte dan toch bekrachtigd en zo zaten we weer met onze bagage in een overvolle wagon. Bij ons vertrek speelde zich nog het volgende typische voorvalletje af. Toen de trein juist zou vertrekken, kwamen een paar soldaten nogmaals inspecteren. Zij maakten formele bezwaren tegen de bagage van verschillende passagiers, die naar hun mening eerst geopend moest worden. Daar er echter geen tijd meer was voor een dergelijk onderzoek, openden zij het vensterraampje van onze wagon en smeten stuk voor stuk de bagage naar buiten, waar ze door een paar collega's onmiddellijk in ontvangst werd genomen en weggevoerd. Inmiddels was de trein reeds in beweging en de wanhopige protesten van de reizigers waren natuurlijk vruchteloos.

Wij zaten in één afdeling met een aantal passagiers, die ook heel wat bagage bij zich hadden en tot ons geluk lag die dicht bij het venster. Daar de trein al spoedig te veel vaart had, kwam men aan onze bagage niet meer toe. De beroofde reizigers huilden van woede, en telefoneerden vanaf het volgende station over het geval, maar voorlopig zonder resultaat.

in Samara

Samara leverde voor ons een grote verrassing. Voor het eerst sinds lange tijd voelden we ons weer in een werkelijk Europese stad, met een eigen stadsbeeld, goed verzorgde huizen en straten en heerlijk gelegen aan de oever van de Wolga. Met een tram, o luxe, reden we van het station naar

het centrum, en wandelden allereerst naar en door het park, dat op de hoge oever van de Wolga ligt en vanwaar men een verrukkelijk uitzicht heeft op deze grootste en indrukwekkendste onder alle Europese rivieren. De rivier maakt bij Samara een geweldige bocht, terwijl zich op de achtergrond aan de verre horizont bergen verheffen. Tussen deze bergen en de hoge oever, waarop Samara ligt, strekt zich een grote vlakte uit. Op de rivier lagen vrij veel schepen en stoomboten, waarvan sommige stoom op hadden, zodat blijkbaar verkeer op de Wolga plaats had. Enkele grote graanelevators herinnerden ons dadelijk aan de belangrijkheid van deze plaats voor de graanvoorziening van Rusland. Wat verder op zag men een aantal petroleumtanks en enige fabrieken en langs de oever een gehele reeks aanlegsteigers, waar allerlei goederen in de open lucht opgestapeld waren.

We kwamen zeer vroeg aan en genoten nog in de morgenuren van deze eerste indruk, die alleen werd gestoord, door dat in het park verscheidene nieuwe groepen rekruten werden geoefend, die het tegen de Roden zouden moeten opnemen.

Zonder bepaald doel wandelden we door enkele hoofdstraten en verheugden ons kinderlijk over de grote winkels, de vele café's, de geasfalteerde straat, de grote huizen en het drukke verkeer van voorbijgangers. We kochten hier een paar Russische leesboekjes, zoals die in de eerste klasse van de lagere school gebruikt worden, daar we tot nog alleen enkele mondelinge lessen van onze reisgenoten hadden gehad. Samara was destijds de hoofdstad van het rijk der 'Internationalisten', die in een soort broederlijke onenigheid leefden met de Mensjewiki van Tseljabinsk. In verschillende opzichten rekenden zij zich meer links dan hun bondgenoten en zij hadden hoop, dat een congres van leden van de, door de Bolsjewiki uiteengejaagde 'Constituante' zich ten hunnen gunste zou uitspreken. In Tseljabinsk had men ons gezegd, dat de vervolgingen hier minder hevig waren en dat de vakverenigingen een grotere en meer open invloed uitoefenden. Ook de misleidende naam 'Internationalisten' gaf ons een onbestemde hoop, dat we hier weinig moeilijkheden zouden ondervinden. We besloten daarom allereerst deze 'Internationalisten' eens op te zoeken en begaven ons naar hun hoofdkwartier.

Onze Russische vrienden hadden daar een langdurig onderhoud met een

paar vooraanstaande leiders dezer politieke groep, waaronder ook enkele arbeiders, die zeer verlangend waren een en ander omtrent de situatie in Europa en Amerika te vernemen.

Een van onze Russische vrienden maakte ook kennis met de redacteur van het plaatselijk orgaan, en men vroeg hem reeds dadelijk daarvoor artikelen te schrijven. Hoewel de gesprekken natuurlijk uiterst voorzichtig werden gevoerd, voelden we toch al spoedig dat dit bezoek niet zonder gevaar was. Vooral toen er een paar Tsjecho-Slovakische officieren binnenkwamen en dadelijk tegenover de 'Internationalistische' arbeiders een arrogante toon aansloegen, begrepen we dat hier de militaire dictatuur niet minder oppermachtig was, dan binnen het grondgebied der Mensjewistische 'Republiek'. De officieren namen ons met achterdochtige blikken op en informeerden blijkbaar wie en wat we waren. We vonden het dan ook geraden ons snel uit de voeten te maken met de verzekering, dat we spoedig wel eens terug zouden komen, en allerminst gerust over onze onvoorzichtigheid.

Een paar uur later, toen we in een van de hoofdstraten liepen, kwam ons een militaire automobiel achterop, waarvan de inzittenden zich blijkens hun blikken en gebaren met ons bezighielden. Op enige afstand liet men de auto stoppen en één van de inzittenden stapte uit, nam ons op en pleegde overleg met de anderen. We voelden ons begrijpelijkerwijze (niet) op ons gemak, maar konden niet anders doen dan zo onverschillig mogelijk doorlopen. Toen we dicht bij de auto kwamen, steeg men weer in en reed verder. We herademden, maar hadden het gevoel, dat de aangelegenheid hiermede nog niet was afgedaan, wat dan ook spoedig bevestigd werd. Ons hoofdkwartier hadden we voorlopig opgeslagen in de stationswachtkamer maar nadat gebleken was, dat verder reizen heel wat formaliteiten zou vereisen, zochten we een kamer en slaagden daarin ergens in een achteraf gelegen hotelletje. De bagage, die aan het station in depot was gegeven, moest daarheen worden getransporteerd, en Michelson en ik waren daarover met koetsiers aan het onderhandelen, toen we plotseling omringd werden door een patrouille Tsjecho-Slovakische soldaten. Terwijl zes man de gevelde bajonetten op ons gericht hielden, deelde de commandant van de patrouille in het Russisch mede, dat hij bevel had ons te arresteren. We bleven gelukkig kalm, slaagden er zelfs in hartelijk te lachen en toonden onze papieren, onder mededeling

dat hier blijkbaar een vergissing in het spel was. Onze passen en enkele andere papieren, maakten niet de minste indruk, maar toen we de brief van de Hollandse consul uit Wladiwostok aan de commandant van het Tsjecho-Slovakische leger te voorschijn brachten, en de leider der patrouille zich overtuigde, dat daarop inderdaad het stempel van het hoofd-commando van de Tsjecho-Slovakische troepen voorkwam, geraakte hij toch in verwarring en bood ten slotte zijn excuses aan. We waarschuwdten voorzichtig Bartha en onze Russische reisgenoot, die beiden in de wachtkamer van het station gebleven waren, en gingen elk afzonderlijk langs een omweg naar ons hotel terug, nadat we onze bagage nog op een handkar hadden geladen, waarbij we niet verder werden lastig gevallen. Deze gunstige afloop hadden we waarschijnlijk mede te danken aan het feit, dat de autoriteiten inmiddels aan ernstiger dingen hadden te denken. Reeds de volgende dag kon men in de stad een grote spanning waarnemen. Er gingen allerlei geruchten en de dagbladen schreven geheimzinnige en verdachte dementies. We hoorden hoe een kleine straatjongen met stralende ogen tegen een collega riep: 'De Roden komen' en overal vormden zich groepjes om de nieuwe ontwikkeling te bespreken. Bulletins, die eerst nog geruststellend luiden, moesten al spoedig de hoofdzak toegeven: Kazan was in handen der Roden gevallen. Dit kwam voor ons volkomen onverwachts en betekende vrijwel het eerste belangrijke succes van het Rode Leger na een reeks van tegenslagen. Later heb ik Kazan bezocht en de heuvel gezien tegenover deze stad, die de Wolga in beide richtingen beheerst en in deze strijd de beslissende rol heeft gespeeld. Deze heuvel was destijds door sterke artillerie der Witten bezet en scheen een onoverkomelijke hindernis voor de Rode Wolga-vloot, die de Bolsjewiki met grote moeite en volharding vanuit Petrograd langs het ingewikkelde systeem van kanalen en sluizen naar de Wolga hadden weten over te brengen. In een nachtelijke aanval was het enkele dezer schepen gelukt onder en voorbij deze duchtig versterkte heuvel tegenover Kazan te komen. Dit was uit een militair oogpunt zeker een vrij onverantwoordelijk waagstuk, maar zoals het wel meer gaat, veroorzaakte dit bij de vijand verwarring en misverstand en leidde tenslotte tot de val van Kazan. Nu lag echter ook de weg naar Samara open, daar de Witten geen vloot van betekenis bezaten en de Rode troepen, gesteund door het vuur van hun schepen een uiterst

gevaarlijke tegenstander werden. In allerijl werden dan ook in Samara militaire maatregelen getroffen; in alle richtingen marcheerden troepen van verschillende formaties, sommige afdelingen tot onze niet geringe ergernis onder het zingen van internationale strijdlieden.

Voor ons werd het nu meer dan ooit zaak, deze stad snel te verlaten. Niet alleen omdat de zenuwachtigheid van de machthebbers voor ons gemakkelijk funest kon worden, maar ook omdat een bombardement door de Roden en de daarop volgende algemene verwarring weinig aantrekkelijks had. Men scheen echter vast besloten tot verdediging van de stad tegen de onvermijdelijke aanval. Militaire afdelingen bewogen zich voortdurend in de richting van het station, blijkbaar om de vijand tegemoet te trekken. Maar daardoor verbeterde de kans voor ons om per spoor de stad te kunnen verlaten allerm minst. Met gemengde gevoelens zagen we hoe de enorme goudvoorraad uit de Samarase banken op grote vrachtwagens in een eindeloze optocht onder militair geleide werd weggevoerd. Beter dan iets anders bewees ons dit de vrees van de machthebbers, maar het was toch niet aangenaam, dit alles voor onze Rode vrienden verloren te zien gaan. En het zou inderdaad nog vrij lang duren, eer het overschot van deze schatten in het hartje van Siberië kon worden achterhaald.

door niemandsland

Naarmate we verder gingen, werden de heuvels wat hoger, met in toenemende mate bos op de heuvels en bij de dorpen. Opvallend was het zeer grote aantal nieuwe huizen van het gebruikelijke schilderachtige type uit op elkaar gestapelde afgevlakte boomstammen. Deze stammen zijn dan aan de uiteinden zwaluwstaartvormig ingekeept en steken vaak nog wat door, waarmede een zeer gunstig uiterlijk effect door schaduwwerking wordt verkregen. Het geheel wordt verlevendigd door de zich scherp aftekenende, versierde kozijnen en de vaak kunstig gesneden brede houten lijsten langs de dakgoten.

Het geheim van de algemene bouwwoede bleek daarin te bestaan, dat de Sowjets de bossen aan de boerengemeenten ter beschikking had gegeven. Deze haastten zich daarvan een nuttig gebruik te maken. Onze weg voerde ons meermalen door uitgestrekte bossen en het was een

bijzondere sensatie deze trajecten bij avond of nacht af te leggen. Het ondoordringbare donker en de omstandigheid, dat men zich in 'niemandsland' bevond, waar ieder ogenblik een patrouille op kon duiken en nu en dan enkele verwijderde schoten vielen, gepaard met de vele geheimzinnige geluiden van 'n zomernacht, dat alles werkte sterk op ons in, en veroorzaakte een spanning, waarvan de herinnering ook nu nog levendig is.

Eindelijk, omstreeks middernacht, reden we op een dorp toe, om daar wat uit te rusten. We verheugden er ons al in, onze moede leden te kunnen uitstrekken en ik maakte Bartha, die ingedommeld was, juist wakker, toen uit de duisternis een ruiter op ons toesprong, en ons staande hield, vlak bij de ingang van het dorp. We hadden natuurlijk geen enkel papier, dat onze aanwezigheid daar kon rechtvaardigen en onze bagage kon al heel licht een zeer begrijpelijke hebzucht prikkelen, zodat we reeds meenden dicht bij de haven nog hopeloos gestrand te zijn. De militair bleek een Tsjecho-Slovaak te zijn, wat voor ons in ieder geval beter was dan in handen te vallen van een Tsaristische Witgardist. We brachten natuurlijk eerst ons paspoort te voorschijn, dat bij het gebrekkige lichtschijnsel van een lantaarn slechts zeer onvoldoende kon worden onderzocht. Tenslotte moest natuurlijk de brief van de Tsjecho-Slovakische leger-commandant uit Wladiwostok weer dienst doen. Wij zaten in de tweede wagen en konden alleen zien, dat Michelson zijn beste krachten inspande om de Tsjecho-Slovaak te overtuigen, maar konden onze ogen toch nauwelijks geloven, toen de wagen eindelijk doorreed en de ruiter ook aan ons verder geen aandacht besteedde. Het bleek, dat de militair had besloten, dat onze papieren de volgende morgen aan een nader onderzoek zouden worden onderworpen. Tot dit besluit had vermoedelijk niet weinig bijgedragen de omstandigheid, dat de militaire wachtpost in een nabijgelegen boerenwoning een groot feest had aangericht, en men niet gaarne gestoord wilde worden. Gezang van vrouwen en soldaten drong tot ons door en onze Tsjecho-Slovaak haastte zich terug naar de gezelligheid. Onnodig te zeggen, dat we de volgende morgen al heel vroeg op stap waren en zeker lang voordat de soldaten van de patrouille hun roes hadden uitgeslapen.

Tegen de morgen van de volgende dag bereikten we eindelijk de woning

van onze voerman, waar we gastvrij werden opgenomen. Men achtte het veiliger in het nu komende gebied niet overdag te reizen, en we moesten dus hier een hele dag ophouden. Een ontbijt met eieren, warme melk, thee en champignons bracht ons weer tot ons zelf, en we kregen gelegenheid met een Russische boerenfamilie wat nader kennis te maken. Het huisje was, evenals zoveel andere nieuw gebouwd, maar niet groot. In de enige woonkamer werd een belangrijk gedeelte van de ruimte ingenomen door de enorme gemetselde kachel, waarin ook het brood wordt gebakken. De grote horizontale ovenruimte wordt daarbij eerst verwarmd door het branden van hout en takkebossen, totdat de gehele stenen massa warm is, die dan nog geruime tijd warm blijft. Nadat de as in een hoek is geveegd, wordt dan in dezelfde ruimte gebakken of gekookt, waarbij gelijktijdig allerlei spijzen kunnen worden toe bereid of verwarmd. Daartoe worden de potten (en) pannen met een lang gesteelde houten schep in- en uitgeschoven. De warmte is natuurlijk tamelijk gelijkmatig en wanneer de hitte te veel afneemt, wordt alles uit de kachel verwijderd en stookt men daarin opnieuw takkebossen. Gewoonlijk wordt eerst brood gebakken en is daarna de warmte nog voldoende voor het bereiden van de maaltijd. De meest geliefde plaats 's winters in zo'n woning is boven op deze kachel of oven waar plaats is voor meerdere personen, waarbij ouden en zieken de voorrang hebben. Toen onze voerman zich na zijn vermoeiende tocht gewassen had werden dan ook enige kinderen van de kachel gejaagd om plaats te maken voor hun vader terwijl Bartha en ik later na voldoende kennismaking met de familie eveneens tot dit heiligste heiligdom werden uitgenodigd. We lagen daar zeer welgemoed, hoewel alles begrijpelijkerwijze met een laag stof en vuil bedekt was en al het kleinere gedierte zich tot warmte aangetrokken voelde. Het was raadselachtig, hoe in een nieuw huis zo'n geweldig aantal kakkerlakken zich kon hebben verzameld.

De kinderen zagen er gezond en gevoed uit. Uit het gesprek bleek, dat de jongens op school gingen, maar toen we de meisjes vroegen, kregen we ten antwoord, dat ze bang waren uitgelachen te worden en daarom de school niet bezochten. Blijkbaar was het leren voor meisjes in deze omgeving toen nog een uitzondering. In de loop van de dag kwamen verschillende familieleden en kennissen eens een kijkje nemen en een praatje maken met de vreemdelingen. Daaronder was allereerst de

onmisbare grootmoeder, waar(op) de jongsten onmiddellijk van de kachel, die ze weer heroverd hadden, verhuisden. Grootmoeder kon zich maar niet begrijpen, dat Bartha niet in staat was haar vele vragen in vloeiend Russisch te beantwoorden. Het was voor ons prettig in deze gezellige gastvrije omgeving een gehele dag tot rust te komen en weer eens behoorlijk gevoed te worden. Onze voerman besteedde de middag om 'n Russisch bad te nemen daarin gevolgd door zijn vrouw en het jongste kind. Later werden we uitgenodigd de badinrichting te bezichtigen. We waren niet weinig verbaasd te bemerken dat in dit kleine dorpje een aantal badinrichtingen te vinden was. Over het algemeen had iedere groep bij elkaar staande huizen een badinrichting bestaande uit een voorruimte waar men zich uit- en aankleedt en zich met heet water en zeep afwast en een tweede ruimte voor het eigenlijke stoombad. In ons geval was de badinrichting bestemd voor vier gezinnen, ook de vrouwen maakten daarvan geregeld gebruik. Het gebouwtje was nog geheel nieuw, had weliswaar geen behoorlijk dak, maar werd toch reeds geregeld gebruikt. We dachten niet zonder ootmoed aan onze Hollandse zindelijkheid, die zich vaak niet verder uitstrekt dan de huizen en straten. Alle deelnemende gezinnen moesten om de beurt voor het aanvoeren van water, het stoken van het vuur en het schoonhouden zorgen. Onze gastheer kwam geheel verjongd en gesterkt uit zijn bad tevoorschijn en onderwierp daarna thuis zijn haren en zijn lange baard aan een intensief kamproces. Een knappend geluid bewees, dat zijn werk niet zonder succes was.

in het rode Rusland

Zonder ook maar een enkele wachtpost te passeren reden we het rode stadje Koeznetz binnen en spanden uit op een binnenplaats, waar ook een aantal andere bezoekers van buiten hun wagens hadden gedeponneerd. Bartha bleef hier te midden van een modderpoel, waarin men tot over de knieën kon wegzakken, om op de bagage te passen, en wij gingen in het plaatsje een onderdak zoeken. We vonden spoedig een klein hotelletje en onze voerman transporteerde de bagage daarheen, waarna we afscheid van hem namen.

We hadden nu gelegenheid een warm maal te eten, ons te wassen en onze geradbraakte leden op een werkelijk bed uit te strekken. Na een paar

uur rust gingen we echter alweer op stap, teneinde een bezoek te brengen aan de plaatselijke Sowjet, waar we heel vriendelijk werden ontvangen, hoewel we natuurlijk volstrekt geen papieren bezaten, die onze loyaliteit ten opzichte van het Rode bewind konden bewijzen. Men gaf ons in overweging per spoor naar Pensa te gaan, waar onze reis dan nader zou kunnen worden geregeld. In Koesnetz vernamen we nog, dat er een nieuwe regeling bestond, waardoor het geoorloofd was, dat reizigers voor Moskou, per hoofd $1\frac{1}{2}$ poed (1 poed = 40 pond) brood of meel meenamen. Dit was een concessie van 't Sowjet-bestuur om tegemoet te komen aan de geringe broodrantsoenen, die in het centrum van Rusland werden verstrekt. Verschillende fabrieken, coöperaties en dergelijke in Moskou en Petrograd konden nu op grond van deze bepaling delegaties naar de zuidelijke, graanverbouwende streken zenden, om meel te halen, dat dan onder de betreffende groepen werd verdeeld. De Sowjet van Koesnetz gaf ons de nodige papieren, die de vergunning tot het vervoer van zes poed meel of brood inhielden. We slaagden er die middag nog in op de markt ongeveer zes poed brood te kopen, hetgeen verdeeld over drie zakken, onze bagage niet weinig vermeerderde, maar terwijl we ons afzwoegden onder de zware lasten, dachten we aan de verheugde gezichten van onze vrienden in Moskou, als we daar met zulke kostbare gaven zouden aankomen.

Hier kregen we ook voor het eerst de Prawda in handen, waaruit we wat naders omtrent de inwendige aangelegenheden der Sowjet-Unie te weten kwamen. Het gaf ons een geweldige emotie, nu alles wat zo veraf en sprookjesachtig onreëel had geleken, vaste vormen te zien aannemen. Telkens werden in de krant nieuwe namen ontdekt van vrienden en kennissen, die een rol in het nieuwe Rusland speelden. Niet weinigen daarvan waren ons of onze vrienden nog uit Amerika bekend. Bartha en mij deed het vooral genoeg onze vriend Rosin uit Boston vermeld te zien als lid van het presidium van de Centrale Sowjet en het was ook een verrassing reeds in dit eerste nummer van de Prawda een feuilleton van onze landgenote Roland Holst te ontdekken.

Zo ging deze dag onder een reeks van indrukken voorbij en we brandden van ongeduld, om nu ook werkelijk het middelpunt van deze nieuwe wereld, Moskou te bereiken. Nog diezelfde avond zaten we dan ook in de trein naar Pensa. Daarbij reisden we weer in vrachtwagens, die zo mogelijk

nog meer volgepropt waren met mensen en bagage, dan die in Siberië. Kort vóór Pensa vond een inspectie plaats door soldaten van het Rode Leger. Deze maakten bezwaar tegen het door ons meegevoerde brood, en wilden de geschreven vergunning, die wij daarvoor van de Sowjet van Koesnetz hadden gekregen, niet erkennen. Zij eisten in de eerste plaats een vergunning uit Moskou. Maar blijkbaar bestond er geen volle overeenstemming tussen de lokale autoriteiten, en bood (men) ons aan een schriftelijke verklaring te geven, dat ons brood officieel in beslag was genomen. Toen echter bleek, dat we zouden moeten uitstappen om dit in orde te maken en de trein op het punt stond te vertrekken, zagen we van deze formaliteit af. Zo verloren we het grootste gedeelte van ons brood, dat nog slechts weinige uren in ons bezit was, nadat we onze overige veertien stuks bagage door alle lotswisselingen hadden kunnen meevoeren. Een eerste aanwijzing, dat we in het land waren aangekomen, waar de geheiligdheid van de eigendom niet meer van kracht was.

Na een gehele nacht in staande en zittende houding te hebben doorgebracht, kwamen we 's morgens in Pensa aan, waar we ons bij de Gepeoe beklaagden over het verlies van ons brood en men ons beloofde de zaak te zullen onderzoeken. Onze bagage lieten we in het depot van het station en we slaagden ergens onderdak te bekomen in 'n klein hotelletje, waarna we de Sowjet-autoriteiten bezochten.

Pensa bleek een stadje van middelmatige grootte, met goed geplaveid en goed onderhouden straten, verschillende grote winkels en een uitgestrekte markt in het midden van de stad. Een gedeelte van deze stad is gebouwd op een heuvel, zodat enige straten vrij sterk hellingen. Op het hoge gedeelte en wel in het grote fraaie gebouw, dat vroeger het clubgebouw was van de Russische adel, zetelde de Sowjet.

Hier in Pensa maakten we kennis met de organisatie van buitenlandse communisten, waardoor we nu ook zonder hulp van derden, rechtstreeks werden ingelicht. Zelfs konden we in Rusland gedrukte Duitse kranten lezen, want de Duitse communistische groep, die voornamelijk onder de voormalige Duitse en Oostenrijkse krijgsgevangenen haar leden telde, gaf een eigen orgaan uit. In het clublokaal van de buitenlandse communisten lazen we een aantal nieuwe en oude nummers van deze krant en ontvingen de nieuwste brochures, zodat we al enigszins beter op de hoogte kwamen. Ook bezochten we het clubgebouw van de Russische

communisten en werden overal kameraadschappelijk ontvangen. Er bleek grote belangstelling te bestaan voor informaties omtrent het buitenland, terwijl men omgekeerd gaarne bereid was onze vele vragen omtrent het tegenwoordige Rusland te beantwoorden.

Het enige militaire vertoon, dat we in deze stad opmerkten, was een eenzame schildwacht voor het gebouw van de Sowjet, en die bleek nog bereid zijn post te verlaten om voor ons toegang te vragen, nadat we op een briefje het doel van onze komst hadden neergeschreven. Spoedig daarop bewogen we ons door de reusachtige zalen van dit voormalige adelspaleis en maakten we kennis met de secretaris en enkele leden van de plaatselijke Sowjet. Uit Koesnetz hadden we reeds telegrammen verzonden naar ons bekende communisten in Moskou, met het verzoek aan de Sowjet in Pensa te willen antwoorden.

Daar er echter nog geen bericht was binnengekomen, verzochten we aan de secretaris in Pensa zijnerzijds ook nog eens te telegraferen, want daar ter plaatse hadden we niemand, die voor onze identiteit kon instaan. De secretaris nodigde ons uit in het restaurant voor de Sowjet-beambten een eenvoudige maaltijd te gebruiken, waarbij we kennis maakten met enige zeer actieve en sympathieke partijgenoten. Het was zaterdag toen we in Pensa aankwamen en de daaropvolgende zondagmiddag hoorden we toevallig dat één van onze Russische kennissen uit New-York in Pensa een belangrijke functie bekleedde en juist die dag uit Moskou was teruggekomen. We haastten ons dus hem op te zoeken, en nadat van weerszijden het nodige was bijgepraat meende onze vriend, dat het volstrekt niet nodig was te wachten op een telegram uit Moskou. Hij kon ons gemakkelijk de nodige papieren verschaffen om naar Moskou door te reizen en zelfs een compartiment voor ons en onze bagage te reserveren voor de trein, die 's avonds naar Moskou zou vertrekken. We namen dit met beide handen aan en maakten in allerijl alles voor ons vertrek gereed. Inderdaad kregen we een coupé in de trein, waar Bartha zich installeerde om de bagage in ontvangst te nemen, die we aan het depot moesten afhalen. Bij deze gelegenheid spraken we echter Engels en Hollands en dit, gepaard met ons buitenlandse voorkomen en onze uitgebreide bagage wekte achterdocht. Men begon toen onze bagage te onderzoeken en hoewel daarin niets bepaald verdachts werd gevonden lag toch de verdenking van ongeoorloofde speculatie voor de hand en eindigde (men)

met ons te arresteren. We werden daarbij heel beleefd behandeld en in het kantoortje van de buitengewone commissie (Gepeoe) gebracht. Daar deelde de voorzitter ons mede, dat er twijfel gerezen was aan de echtheid van de papieren, die door onze Penzase vriend waren ondertekend. Want volgens de gegevens van de voorzitter moest de ondertekenaar nog in Moskou zijn en kon dus onmogelijk die dag een stuk in Pensa hebben ondertekend. Na onze vertogen van het tegendeel werd besloten dat één onzer Russische vrienden met de voorzitter der buitengewone commissie naar het huis van de ondertekenaar van onze papieren zou gaan, om te onderzoeken of deze inderdaad terug was gekomen. De voorzitter verzocht ons in zijn kantoor onder bewaking van een schildwacht te blijven en het ons daar zo aangenaam mogelijk te maken. Hij stond ons zelfs toe thee te zetten met de daar aanwezige samovar. Terwijl de anderen waren vertrokken en Bartha en ik alleen achterbleven, kwam een tweede lid van de buitengewone commissie het kantoor binnen, met een van smokkelen verdachte vrouw. Hij begreep volstrekt niet, wat wij daar uitvoerden en hoe Bartha daar op de grond bezig was met de samovar en het toebereiden van een maaltijd. De man was erg opgewonden en zenuwachtig en trok een grote revolver, die hij op ons richtte. Daarbij sprak hij enige Russische woorden, waarvan we niets begrepen. Mijn eerste indruk was, dat we te doen hadden met wat in Amerika 'hold up' genoemd wordt, dwz een doogewone beroving. Bartha bemerkte de revolver eerst niet en stamelde, met haar bezigheden voortgaande, enige Russische woorden, die moesten beduiden, dat we die taal niet machtig waren. Gelukkig begreep ze nog intijds, dat het ernst was en leidden we uit een opgevangen woord af, dat men verlangde, dat we onbewegelijk op onze plaatsen zouden blijven. We gingen dus op een stoel zitten, steeds met het pistool op ons gericht, en wachtten zo de terugkomst van de anderen af, die gelukkig niet al te lang op zich lieten wachten. Onze schrik aanjager bleek een lid van de buitengewone commissie te zijn, maar ook nadat de aangelegenheid was opgehelderd en onze papieren in de beste orde waren bevonden, bleef hij ons nog met blijkbaar achterdocht beschouwen.

De voorzitter bood zijn verontschuldiging aan, hoewel we hem hoogstens overmaat van voorzichtigheid konden verwijten en we bleven nog enige tijd vriendschappelijk bijeen, daar onze trein inmiddels was vertrokken.

Men toonde ons allerlei voorwerpen, die bij het smokkelen van wodka werden gebruikt, en die in beslag waren genomen, onder andere een buikgordel, een theeketel met dubbele bodem, enz. Ook beloofde de voorzitter ons nog het op de reis in beslag genomen brood later naar Moskou te zullen opzenden.

We hadden nu de keus om of een gehele dag te wachten en dan een gereserveerd compartiment te krijgen, of nog diezelfde nacht met een goederentrein te vertrekken. We kozen het laatste, ook al ging deze trein wat langzamer en al moesten we daarbij tweemaal overstappen, en zo verlieten we toch nog diezelfde nacht Pensa, en wel nog steeds met al onze bagage. Langzaam maar zeker rolden we nu in de richting van Moskou, slechts éénmaal werd onze reis door een tamelijk lang oponthoud onderbroken. Behalve onze suiker, die nog ergens werd in beslag genomen, nadat we die vanaf Japan hadden meegesleept, kwam onze bagage veilig over. Aan het station te Moskou moesten we nog een paar uur in de rij staan, omdat iedere passagier met zijn bagage een beambte ter controlering moest passeren. Deze schatte het gewicht daarvan en naar die maatstaf werd een kleine belasting geheven, een maatregel, die kort daarop is afgeschaft. Nadat we onze bagage aan het station in dépôt hadden achtergelaten, stonden we eindelijk met een verlicht hart op het Stationsplein. Zo kwamen wij eindelijk de drieëntwintigste september in Moskou aan en hadden geen ogen genoeg om alle indrukken op te nemen.

Overal op onze weg door de stad wapperden de rode vlaggen van de grote gebouwen en wezen de talrijke in der haast aangebrachte opschriften op de veelzijdigheid van de bemoeiingen van de Sowjets. Onze Russische begeleiders hadden er heel wat mee te doen voor ons de opschriften te ontcijferen en de tegenwoordige, zowel als de vroegere bestemming van de gebouwen toe te lichten. Op straat was een grote drukte van voetgangers en huurrijtuigjes en alle trams waren meer dan stampvol. We passeerden een markt, waar onder andere groente en vlees volop verkrijgbaar bleken, en we kregen wel allerminst de indruk, dat Moskou de uitgestorven stad was, als hoedanig in de buitenlandse pers werd beschreven. Na enige omzwervingen bereikten we het bureau van de Prawda, waar we Boecharin hoopten te vinden, die echter niet aanwezig was. Ook bezochten we het gebouw van de plaatselijke Sowjet van

Moskou, en stonden ten slotte op het plein voor het voormalige Hotel Metropole, dat nog duidelijk de sporen vertoonde van de beschieting uit de tijd, toen zich daar de vijanden van de revolutie hadden verschanst. Thans was het omgedoopt tot tweede Sowjet-Huis en herbergde een gehele reeks leidende functionarissen van de arbeiders-republiek. In een van de vleugels was het Volkscommissariaat van Buitenlandse Zaken ondergebracht, waarheen we ons begaven.

Daar hadden we een lange bespreking met Tsjitsjerin en Karachan, waarna nog vele ontmoetingen met oude en nieuwe kennissen volgden.

Verscheidene van onze Amerikaanse vrienden vonden we hier in allerlei belangrijke posten terug. Bijzonder hartelijk was ons weerzien met Rosin en zijn vrouw, met wie we ook in Amerika hadden samengewerkt, en die ons nu rondleidden in de oude verblijfplaats der opeenvolgende Tsaren, het Kremlin, waar nu bureaus van de Rode Sowjet-Republiek waren gevestigd. Hier leerden we ook de spoedig daarop overleden partijgenoot Sverdlov kennen, een man met een ongelooflijke werkkraft, die behalve het voorzitterschap van het Centraal Comité der Alrussische Sowjet, nog een dozijn andere functies bekleedde, waartoe ook behoorde het regelen van de arbeids-verdeling voor de verschillende leidende functies.

In overleg met hem werd besloten, dat ik m'n ingenieurskrachten zou wijden aan het veelbelovende net van waterwegen voor de binnenscheepvaart. Reeds de volgende dag werd ik door de toenmalige leider van de afdeling voor openbare bouwwerken, partijgenoot Pavlowitz, geïnstalleerd als hoofd-inspecteur voor de waterwerken. Mij werd een tolk toegevoegd, die mij bovendien op de hoogte hield van de inhoud der voornaamste kranten en tijdschriften. In mijn nieuwe capaciteit had ik nog gelegenheid verschillende reizen door Rusland te maken, die mij van de toestanden een vrij algemeen beeld gaven.

We waren inmiddels ingekwartierd in het Sowjethuis, waar we ons spoedig te midden van een aantal nieuwe vrienden geheel thuis gevoelden.

Trotsky, die we uit Amerika kenden, zagen we voor het eerst terug op een vergadering van het Centraal Comité der Alrussische Sowjet, waar men mij verzocht had een korte beschouwing te houden over de toestanden in Amerika en Japan. Met Lenin hadden we een bespreking in het Kremlin, nadat hij zich van de gevolgen van de aanslag gedeeltelijk had hersteld.

Hij stelde belang in onze indrukken omtrent de toestand in Siberië, zowel als die in Japan en Amerika en wist door zijn scherpzinnige en heldere vragen dadelijk het voornaamste naar voren te brengen. En zo waren we dan opgenomen in het geweldige leger van actief meewerkenden aan de grote opbouw.

Al de verschrikkelijke verhalen over Moskou en zijn bewoners, over ontvolking en onveiligheid, wanorde en chaos bleken slechts een gevolg van de overspannen fantasie van de verschrikte vijanden. Wij bevonden ons in de veiligste hoofdstad van de wereld en konden ons bij dag en bij nacht ongestoord op straat begeven ook (al) was de verlichting door tekort aan brandstof uiterst gebrekkig. Wel was de verzorging met levensmiddelen onvoldoende en werd er nog honger geleden. Maar de atmosfeer van opgewekt geestelijk leven en enthousiasme deed voor een groot deel de honger en zelfs de koude in de vaak onverwarmde woningen en bureaulokalen, vergeten. En toen we nog het voorrecht hadden het eerste jaarfeest van de jonge proletarische Republiek te mogen meemaken, dat een overweldigend beeld gaf van de kracht en georganiseerdheid van de Russische arbeiders, toen waren onze vermoeienissen en ontberingen alleen reeds daardoor ten volle beloond.

Verantwoording. S. J. en B. E. Rutgers - 'Van Japan naar Sovjet-Rusland door drie fronten' in De Tribune van 20 september tot en met 19 oktober 1929, in vijftientig afleveringen. Uit dit feuilleton is slechts een keus gepubliceerd, waarbij de weglatingen werden aangegeven door een regel wit. De spelling is overgezet in de thans gangbare. Kennelijke zetfouten werden verbeterd, op plaatsen waar een of meer woorden zijn uitgevallen werd het ontbrekende tussen haakjes aangevuld. Een enkele passage die door de slechte kwaliteit van het drukwerk niet te ontcijferen viel is door een witruimte tussen haakjes aangegeven. In een enkel geval bleek het moeilijk onderscheid te maken tussen stijl- of zetfouten; stijlfouten zijn in principe niet gecorrigeerd.

Eric Standaert

25 maart

wanneer na de regen de merel
zwart maar niet als nacht
in maart daar gij jarig zijt
van zeven dingen vleesgeworden

wanneer aldus gij in de avond
het raam genaderd zijt in maart
daar de maagd haar boodschap doet
met uw en haar getijden

wanneer gij onbevlekt van haar
en zuiverder dan joseph nog
de renbaan van uw nieuw seizoen begint
hoor dan hoe een engel stokstijf blaas

van een lang en zalig doodgaan voor meneer

sentimentele geschiedenis

Wanneer de onnaspeurlijke arts komt
in het onmachtig huis dat zucht
en vochtig is in zijn voegen
legt hij zijn hoed af en betast
het schrikkend kind met de vingers van zijn vrouw.

Luisterend als een dove glimlacht hij geheimen wakker
en een sprekende priester sterft nog vandaag
onder zijn steeds gewassen handen.

In kalfsogen gehuld zegt hij tot de vader:
goedaardige gezwollen zijn een zegen, geloof me vrij.

Deze vader is een lieve man van twijfel
over de verlegbare grenzen tussen goed en kwaad.

selectie bij het onderwijs: het drama van de zesjaarse

A.D.de Groot - Vijven en zessen. Cijfers en beslissingen: het selectieproces in ons onderwijs. J.B.Wolters, Groningen 1966. f 10,-

Dr M.Groen - Schoolkeuze en schoolsucces. J.B.Wolters, Groningen 1967. (Uitgegeven voor het Nederlands Instituut voor Praeventieve Geneeskunde TNO, te Leiden.) f 21,90

Tot 1930 was een vijf op school 'even voldoende', men kan het nog nalezen in Bordewijks Bint. Daarna werd de vijf: 'bijna, dus on- voldoende', zoals de meeste lezers zullen weten. De achtergrond van deze wijziging was ongetwijfeld een streven naar scherpere selectie: een onderdeel van de bezuinigingspolitiek; veel doubleerders kosten geld, alleen de besten behoorden te studeren, er dreigde immers werkloosheid onder academici.

Het beoogde effect was psychologisch, niet logisch. De vijf is slechts een code voor een beoordeling, en een verandering van een code heeft op zich zelf evenveel effect als de verandering van een net-nummer. Maar men heeft in de wettelijke tijd een voorbeeld van een niets betekende wijziging met grote invloed: we staan thans veertig minuten vroeger op in de winter dan vóór 1940, eenvoudig omdat we de klok hebben verzet.

De wijziging in de betekenis van de vijf heeft het beoogde effect niet gehad: in de bevorderingspercentages noch in het totale rendement van de verschillende vormen van onderwijs is van de verandering iets te merken, evenmin als er iets te merken is geweest van vroegere verandering in de selectiemethoden: wel of geen Frans, wel of geen toelatingsexamen. Dit is een door Brouwer in 1951 uitvoering verdedigde stelling¹.

Prof.de Groot baseert een belangrijk deel van zijn boek Vijven en zessen op deze ervaring: het percentage zittenblijvers is zijns inziens een constante van de Nederlandse cultuur, zoiets als de verzuiling en de boterham-met-hagelslag. Het is duidelijk dat bij een gegeven percentage doubleerders, en een gegeven cursusduur, te berekenen valt welk percentage zonder doubleren de cursus doorloopt. Voor de HBS zou dit

opleveren: $(0,75)^5$ of ook weer iets onder de 25 %, maar het klopt dan toch niet, dat het zesjarige gymnasium in dit opzicht gunstiger voor de dag komt².

Een tweede grondslag voor het betoog is de zogeheten 'wet van Posthumus', door de tegenwoordige hoogleraar in de scheikunde te Eindhoven in 1940 in De Gids geformuleerd, in de laatste jaren bij herhaling van de Eindhovense kathedr verkonidgd. Zij houdt in dat bij iedere beoordeeling in ons onderwijssysteem gemiddeld een kwart onvoldoenden wordt uitgedeeld. Combineert men deze stelling met empirisch vastgestelde correlaties tussen de resultaten voor verschillende schoolvakken — en houdt men rekening met het verschil tussen 'moeilijke' en 'makkelijke' vakken — dan is het doubleerpercentage hieruit af te leiden. Dat wil zeggen: als men, met de Groot, een 'tweede wet van Posthumus' introduceert, die ditmaal op het doubleerpercentage slaat. We raken hier een van de fundamentele punten uit het betoog: de beoordeeling van een gegeven werkstuk, de 'succes-score', houdt géén beslissing in over de grens 'voldoende-onvoldoende'. De samenhang tussen de 'wet van Posthumus' en het doubleerpercentage is alleen duidelijk als men er van uitgaat dat twee à vier onvoldoenden tot afwijzen moet leiden!

Men kan het model van Posthumus aanduiden als het model van de 'schiftende school', met de Groot nog iets nader te omschrijven als: gebaseerd op een systeem van 'permanente selectie met wisselende maatstaven'. De remedie ligt dan voor de hand: éénmalige selectie en constante, reproduceerbare, maatstaven. De vraag is alleen of dit te verwezenlijken is.

In onderwijskringen zijn beide vaststellingen: constant doubleerpercentage en constant percentage onvoldoenden, met veel kritiek ontvangen. Oud-minister Bolkestein heeft dit voldoende ervaren, toen hij na 1945 de Amerikaanse opvatting overbracht, die ons doubleersysteem als 'criminal' brandmerkte.

Men zag en ziet deze en soortgelijke kritiek, ook de 'wet van Posthumus', als een beschuldiging van 'knoeien' met de cijfers en de bevorderingen. Nu valt niet te ontkennen dat er zich gevallen voordoen, waarbij het 'cijfer' voortkomt uit een min of meer toevallige 'caesuur' in een rangorde van prestaties, een caesuur die zich door gedachten

van het type 'meer dan een kwart onvoldoenden is toch te gek' laat leiden. Maar juist bij werk, waar objectieve vergelijking moeilijk is, opstellen bijvoorbeeld, komt de 'wet van Posthumus' slecht tot uiting en in de meeste gevallen gaat men uit van een min of meer traditionele verwachting (tenminste de helft moet goed zijn, twee fouten een punt is redelijk en dergelijke) en constateert dan een percentage onvoldoenden. Hooguit wordt achteraf de schaal gecorrigeerd, als het aantal onvoldoenden te hoog oploopt of onvoldoenden geheel ontbreken.

Posthumus, de Groot cum suis zien over het hoofd dat zij een landelijk gemiddelde hanteren, zonder zich bewust te zijn uit hoeveel 'effectief onafhankelijke gegevens'³ het resulteert en dus zonder enig inzicht in de spreiding. Vandaar ook de talloze protesten, met cijfers gestaafd, dat aan deze school, bij deze leraar, er niets van uitkomt. Met andere woorden deze percentages missen iedere predictieve waarde niet alleen voor individuen, maar voor hele groepen. Het is typerend dat waar een nader onderzoek is ingesteld, zoals bijvoorbeeld door de Groot's leerling Groen aan het Spinoza Lyceum, maar ook elders (Haags Dalton Lyceum, Montessori lycea, vooroorlogs Kennemer Lyceum) de resultaten heel anders plegen uit te vallen en met name veel betere rendementen te voorschijn komen. En het zou wel interessant zijn te beschikken over gegevens van kleinere provinciale gymnasia, internaten, kortom van scholen waar wellicht meer neiging tot 'slepen' bestaat dan op de grotestadsscholen, waar, ook voor de leerlingen, de strijd om het bestaan feller is en vroeger zijn intrede doet. Maar hier hebben we met maatschappelijke, niet met onderwijskundige invloeden te maken. In ieder geval zijn Brouwer's cijfers uit het verleden overwegend afkomstig van grotestads-HBS-en en ging Posthumus uit van gegevens uit het koloniale Indië.

Ik meen dat de Groot de homogeniteit van ons voortgezet onderwijs schromelijk overschat, al is er natuurlijk een uniformerende tendens van bevoegdheidsregelingen, eindexamennormen en niet te vergeten: lerarenopleiding.

Omdat hij het onderwijs ziet als een 'Systeem' (hoofdletter van de Groot) hecht hij weinig waarde aan incidentele hervormingen, hetzij van

individuele leraren, hetzij van afzonderlijke scholen. Maar voorzover hij hierin enigszins gelijk heeft ziet hij over het hoofd dat zijn 'Systeem' slechts een 'substelsysteem' is in het grotere geheel van de hedendaagse industriële maatschappij. Hij beredeneert (pag. 175) waarom een incidentele verandering uiteindelijk verzandt, hij ziet de betekenis van 'status'. Maar de plaats van de school in een op mededinging gegrondvest maatschappelijk bestel laat hij terzijde.

Brouwer⁴ heeft ons onderwijsstelsel gekarakteriseerd als een 'afvalrace', waarin ieder jaar weer een kwart afvalt. Maar noch hij, noch de Groot geeft aan hoe de school zich anders dan door 'flexible response', door geven-en-nemen, aan dit stelsel kan onttrekken. En juist dit geven-en-nemen, dit rekening houden met allerlei factoren bij de beoordeling van een leerling, deze 'medische aanpak'⁵ veroordeelt hij als 'paternalistische' inmenging van de aangevochten 'sovereine' leraarsvergadering.

De Groot wil de permanente selectie op twee wijzen uitschakelen. Enerzijds wil hij een beoordeling van 'minimum'-eisen op objectieve, van te voren vaststaande normen, reproduceerbaar: zowel voor dezelfde beoordelaar als tussen verschillende beoordelaars, ook in die zin, dat de verschillende prestaties van dezelfde leerling overeenkomstige resultaten leveren. Hij meent dat zogeheten studietoetsen, met name van het 'meer-keuzen-type'⁶ hiertoe een mogelijkheid bieden en wenst, evenals in Amerika, een speciaal instituut om dergelijke objectieve toetsen voor te bereiden en te ijken. Ik zal op de techniek hiervan niet ingaan, men zie de discussie in *Pedagogische Studiën*, 1964 en 1965 (de Groot-Steller) en pag. 196 en volgende van het onderhavige boek.

Maar afgezien van deze techniek blijft het probleem van de minimumeisen bestaan. De Groot blijkt op pag. 204, met van den Ende, het vreemd te vinden dat van de minimum-eisen voor scheikunde HBS-B op het examen nog heel wat gemist kan worden: met 51 % heeft men nog een zes. Hij verwacht hier kennelijk het minimum van de te behandelen stof en het minimum aan vereiste kennis. Maar op pag. 206 blijkt hij te erkennen, dat ook van zijn 'kernitems' (essentie-vragen over de minimumstof) wel wat gemist mag worden, al ware het slechts ten gevolge van aandachts-schommelingen bij de kandidaat.

In feite vergelijken we twee steekproeven: de toets is, idealiter, een

steekproef uit de mogelijke, binnen het kader van de eisen aanvaardbare, vragen; het resultaat toont ons een steekproef uit de kennis van de kandidaat, één van de door allerlei factoren (vermoeidheid, aandacht, emotie) beïnvloede mogelijkheden. De normen voor de caesuur voldoende-onvoldoende kan men toepassen op dit resultaat. Maar omdat het om steekproeven gaat, is de aldus bepaalde uitslag niet volledig reproduceerbaar, betrouwbaar in experimentele zin. Het is geenszins uitgesloten dat met een andere steekproef een enigszins afwijkend resultaat wordt verkregen of dat op een ander moment dezelfde steekproef een andere uitslag zou opleveren. 'Zekerheid' zou men alleen kunnen krijgen door alles te vragen op verschillende tijdstippen. Als ik zeker wil zijn, dat iemand alle Griekse stamtijden of alle tafels van vermenigvuldiging paraat heeft moet ik hem alles vragen en navragen wat hij mist. Is dit niet mogelijk, dan moet ik genoeg nemen met een zekere waarschijnlijkheid. Dat erkent ook de Groot (pag. 207). Dat brengt mee dat ik fouten maak, fouten van tweeërlei aard. Of ik laat ten onrechte toe (eerste soort) of ik wijs ten onrechte af (tweede soort). Kohnstamm⁷ heeft er reeds op gewezen dat bij het onderwijs het probleem anders ligt dan bijvoorbeeld bij een sollicitatie. Het gaat er bij het onderwijs om fouten van de tweede soort te vermijden: indien men tenminste ernst wil maken met de gedachte van 'gelijke kansen'. Maar hoe minder fouten van de tweede soort ik wil maken, hoe meer fouten van de eerste soort ik moet maken. Hoe minder ik ten onrechte afwijs, hoe vaker ik ten onrechte zal toelaten. Groen (t.a.p.) heeft dit heel uitvoerig nagegaan. Nadat hij een zo bruikbaar mogelijke 'voorspeller'⁸ heeft afgeleid uit test- en schoolresultaten is hij aan de hand van de schoolloopbanen van ruim vijfhonderd voor toelating tot het Spinoza Lyceum aangemelde kandidaten nagegaan, welke betrouwbaarheid hij met deze voorspeller had kunnen bereiken. Indien hij 84% van de ongeschikt gebleken kandidaten zou afwijzen, betekent dat tevens dat hij de helft van de geschikten ten onrechte zou hebben afgewezen ('geschikt' betekent hier: leerlingen die in een eindexamenklas terecht zijn gekomen, op het Spinoza Lyceum of elders). Bij een ruimere definitie van 'geschikt' (niveau driejarige HBS) zou vrijwel niemand zijn afgewezen, en zelfs van de veertien wie dit lot te beurt viel, waren er nog vijf die achteraf onjuist beoordeeld bleken te zijn. Maar drieënzeventig leerlingen zouden, achteraf, nog niet eens dit lagere niveau hebben

bereikt. Echter: "Dit betekent dat er op een gegeven moment een punt bereikt wordt waar de onderwijsinstellingen de gemeenschap meer geld kosten dan verantwoord is". Men bedenke: kosten door ongeschikt gebleken leerlingen en kosten tengevolge van onaangewende mogelijkheden van afgewezenen.

Groen is niet optimistisch over de mogelijkheid de voorspelbaarheid van schoolsucces te vergroten: voor de lagere-schoolleerlingen die hij in Utrecht in zijn onderzoek betrok bleek ook het beroep van de vader een bijdrage tot die voorspelbaarheid te leveren, die in Amsterdam, binnen de groep van Spinoza-kandidaten, ontbrak. In feite is zijn conclusie die van Brouwer: We kunnen vrij duidelijk een groep van beslist geschikten en een van beslist ongeschikten aanwijzen. En daar tussenin weten we het niet . . . Daarom adviseert hij (pag. 154) herhaalde adviezen, getrapte selectie. Inderdaad, dit is de methode van 'sequential sampling' die echter heel dicht komt bij wat de Groot als 'permanente selectie' brandmerkt.

De Groot's voornaamste bezwaar is echter dat men "nooit zeker is geaccepteerd te zijn", al geeft hij allerlei voorbeelden van het tegendeel: veel eindexamenklassen, de doctoraal-studie in vele gevallen.

Er is echter nog een andere kant aan deze kwestie, die aan de orde wordt gesteld in een brief in New Scientist van 5 oktober 1967. Het komt hierop neer: waar heb je meer kans, in de 'A-stream' van een secondary modern of in de 'D-stream' van een Grammar school, vrij vertaald: als beste leerling op een ULO of als brekebeen op een HBS? Dat is de vraag waarop we zo vaak eenvoudig moeten antwoorden: we weten het niet. Het is een van de voordelen van de mammoetwet dat er straks meer herkansingsmogelijkheden zullen zijn. Nu reeds is Delft bereikbaar via LTS-UTS-HTS. De Groot voert een sympathiek pleidooi voor het overlaten van de beslissing aan de leerling, maar ik heb te veel ervaring met slechte resultaten dan dat ik me zou kunnen troosten met een 'ze hebben het toch zelf gewild'. Iets dergelijks geldt voor zijn pleidooi voor bevordering per vak. Prachtig: maar niet met een eindexamen met zeven à acht verplichte vakken. Als iemand zes jaar nodig heeft om de stof van vijf jaar wiskunde te leren beheersen, dan hangt het van allerlei praktische en

persoonlijke omstandigheden af of het zin heeft, dat hij een jaar te voren al klaar is met zijn moderne talen. Het is natuurlijk wat anders of men de betrokkene verplichten wil zich een jaar lang bij Frans te vervelen, dan wel hem zinrijker bezigheid verschaft. Met het systeem heeft het weinig te maken. En een analoge redenering geldt voor de door de Groot zo bepleite herkansingen in de vorm van taken en herexamens (pag. 50). Men kan zich hier niet aan de indruk onttrekken dat hij nogal generaliseert, ondanks vele behartenswaardige opmerkingen.

De Groot wil dus objectieve toetsen, helaas ook niet geheel zuiver en dus behept met onzekerheid, met een foutenmarge. En hij wil eenmalige selectie, behoudens 'voldoende ijver' en behoudens 'pathologische ontwikkelingen'. Hij gaat uitvoerig in op het aan de Haagse Thorbecke HBS ondernomen experiment (1953-1960) de bevordering automatisch te maken, behalve die van de derde naar de vierde klas. Een analoog experiment is trouwens op het Overveense Montessori Lyceum genomen. In beide gevallen kon worden aangetoond dat het rendement niet verminderd was, maar in beide gevallen lieten — door vergelijkbare oorzaken — de eindexamenresultaten te wensen over en kwam aan het experiment een einde. Ik meen dat de Groot onvoldoende oog heeft voor de mogelijkheden die in dit opzicht in de mammoetwet liggen: het geringere aantal vakken op de MMS-afdeling leidde in Overveen bij het zelfde bevorderingssysteem tot duidelijk gunstige resultaten, óók bij het eindexamen.

Het Thorbecke-experiment voldeed dus aan de tweede wens van de Groot: na een selectiedrempel een garantie voor een bepaald resultaat. In een propedeutisch-nieuwe-stijl wordt dat bij de Amsterdamse psychologiestudie geprobeerd. Maar men realiseert zich dat deze selectiedrempel evenmin foutenvrij is als welk toelatingsonderzoek ook, dat hetzelfde mechanisme dus werkt: of men laat te veel ongeschikten toe en kan zijn garantie niet waar maken of men wijst te veel geschikten af. De mededeling dat bij het propedeutisch psychologie strengere maatstaven aangelegd zullen worden en het Eindhovense resultaat, zo juist bekend geworden, dat het propedeutisch als voorspeller voor de studiegang niet bijzonder voldeed, wijzen beide op de realiteit van dit gevaar. De Groot's pretentie van 'selectievrij' onderwijs, ná een selectiedrempel

is irreëel. Er volgen nieuwe selectiedrempels. Minder hopelijk dan in het huidige systeem, maar toch drempels. Het Britse 'streaming'-systeem is óók selectie, want al haalt men een diploma zonder doubleren, het is de vraag wat men met dat diploma bereiken kan. Voor een Oxford-Cambridge A-level doubleert men ook in Engeland (drie jaar over de twee jaren van de Sixth Form). En toch klaagt Snow¹⁰ dat er een te veel aan aanbod is van de 'gemakkelijke' diploma's, met als resultaat sterke selectie voor de universiteit en een tekort voor de zwaardere diploma's waarvoor de universiteiten dan ook te weinig aanmeldingen krijgen.

De Groot levert een goed pleidooi voor meer objectieve normen, al schijnt hij te onderschatten wat er op dat gebied al gebeurt; en wat er voor gevaren schuilen: er klinken reeds roepen om een staatsdidactiek. Objectieve normen maken een discussie over de relevantie van de toetsvragen nodig, maar in de discussie over de vakstof speelt dit element toch ook al mee. Als er tenminste overleg is over de leerstof, zoals bij ULO en VHMO, in tegenstelling tot sommige vormen van Hoger Beroeps- en Wetenschappelijk Onderwijs. Menige examencommissie kan een voorbeeld nemen aan de verslagen van de staatsexamencommissies HBS en Gymnasium. En er wordt meer gediscussieerd over eindexamenopgaven dan ooit over bijvoorbeeld de opgaven van de verschillende eerstejaars-toetsen! Objectieve normen vereisen in de meeste gevallen schriftelijke opgaven. Voor bepaalde vaardigheden wil de Groot eventueel beoordeling door deskundige — een belangrijk punt! — juries. Maar sommige doelstellingen van het onderwijs, creativiteit, inventiviteit, acht hij in beginsel ontoetsbaar en wil hij derhalve van de toetsing uitsluiten... bij het slot van de opleiding. Voor de aanvangsselectie kunnen ze, meent hij, niet gemist worden; een duidelijk geval waar objectieve normen dus niet verwezenlijkbaar zijn! Het is niet anders dan het interview van de Engelse Civil Service: een sollicitatiegesprek, geen objectieve toets. Bij een garantie van slagen na toelating kan dit niet anders betekenen dan een hoog percentage ten onrechte afgewezenen. Laat men deze drempel vallen, dan belandt men automatisch bij het andere uiterste: selectie tijdens de opleiding, met andere woorden getrapte selectie. Een diploma is in onze maatschappij een economisch goed. Bij een consequente vrije mededinging betekent dat strenge spelregels om de

mededinging 'eerlijk' te houden: anti-trustwetten, 'doping'-verbod en . . . verbod van bijlessen en hulp thuis, zoals men zich dacht voor de nationaal-socialistische school in Valkenburg! 'May the best man win', in een intellectuele 'rat race' die een weerspiegeling is van de maatschappij. Maar in een samenleving waarin 'vrije mededinging' niet als hoogste waarde wordt beschouwd, is plaats voor de 'medische' aanpak: help zoveel mogelijk de leerling zijn eigen niveau te vinden, confronteer hem met zijn eigen grenzen, maar geef zo veel mogelijk kansen. Paternalistisch noemt de Groot dat, ik noem het menselijk. Menselijk ook vanwege onze eigen feilbaarheid, die ik niet zou willen verbergen onder een mantel van pretentie van grotere nauwkeurigheid dan ik kan waarmaken. In een selecterende maatschappij is een niet-selecterende school niet mogelijk, wel een humane en openhartige school, die niet meer belooft dan zij vervult.

¹ W.H.Brouwer 'Selectie en schoolsucces' in **Mededelingen Nutsseminarium Pedagogie**, nr 50, Groningen 1951.

² **Schoolloopbaan van de leerlingen bij het VHMO** (generatie 1949), tabel D, pag. 102, Centraal Bureau voor de Statistiek, Zeist 1960.

³ Het begrip 'effectief onafhankelijke gegevens' stamt uit de klimaatstatistiek, vgl. W. van der Bijl - **Toepassing van statistische methoden in de klimatologie**, diss., Utrecht 1952, pag. 134 e.v.

⁴ t.a.p., noot 1, pag. 24.

⁵ De term 'medische aanpak' is van drs Th.A.Bergstra, conrector van het Rotterdamse Montessori Lyceum. Hij stelt deze tegenover de 'competitie-aanpak'. Terwijl bij de 'medische' benadering de genezing van A die van B niet in de weg staat, er onafhankelijk van is, geldt bij de competitie-aanpak, dat zelfs onder de élite er één de beste is. De selectie is niet eenmalig, maar continu. **Weekblad van Genootschap en RLV**, 25 maart en 3 juni 1966.

⁶ Zoals ze bijvoorbeeld gebruikt worden bij het schriftelijk gedeelte van het rijexamen.

⁷ Groen citeert Stellwag, maar het is al te vinden in het 'Stillees-rapport' van het Nutsseminarium (**Mededelingen**, nr 24, 1932) dat zijn stempel drukte op het KB van 19 maart 1938, Stbl. 365, betreffende het toelatingsexamen HBS. Groen schijnt te menen dat het Spinoza Lyceum zich aan dit besluit kon onttrekken "op grond van de grote toeloop" (pag. 84), in feite maakte het gebruik van zijn 'gymnasiale' status: voor het gymnasium bestaat geen dwingend voorschrift en een lyceum is wettelijk een gymnasium (althans tot 1 augustus aanstaande, als de mammoet-wet in werking treedt). Ook de in het KB dwingend voorgeschreven vragenlijsten, in te vullen door het hoofd van de lagere school, schijnen hem onbekend te zijn. De vreemde gedachte dat de Hogere Textielschool of de analisten-opleiding zonder voortgezet onderwijs toegankelijk zouden zijn (pag. 117) wijst eveneens op een geringe 'participatie' bij het onderwijs.

⁸ Deze 'voorspeller' is een functie (dat wil zeggen een formule, die afhankelijk is) van het lagere school-cijfer voor aardrijkskunde en geschiedenis, het aantal fouten in een dictee, de leeftijd en de resultaten van een getaldefinitie- en een woordgeheugentoets. Wie sprak er ook weer van 'the elaborate discovery of the well known'?

⁹ Ik ga niet in op de vele addertjes die onder dit gras schuilen!

¹⁰ C.P.Snow - **The two cultures and the scientific revolution**, The Rede Lecture, Cambridge University Press 1959.

¹¹ Dat een dergelijke ontwikkeling ook in ons land mogelijk is blijkt uit Th.G.A.Hoogbergen's bijdrage in **Weekblad Genootschap en RLV**, 13 oktober 1967, pag. 170-172.

pornografie in aspecten

Dr C.van Emde Boas - Inleiding tot de studie van de pornografie.

Dr C.van Emde Boas - Obsceniteit en pornografie anno 1966.

Drs Magda van Emde Boas-Starkenstein - Pornografie en beeldende kunst. Reeks Aspecten, Stichting uitgeverij nvsh, 's Gravenhage 1966. Respectievelijk f 4,90, f 6,90 en f 5,90

'It's quite all-right if it's art' werd een paar jaar geleden in het amsterdamse zomercabaret voor toeristen, Say Cheese, gezongen. Maar helemaal waar is dat natuurlijk niet want ook als het art is (Miller, Lawrence, Veldhoen) kan het zedenkwetsend zijn en dan moet het natuurlijk verboden worden. Welke zeden op wat voor manier kwetsbaar zijn is in hoge mate cultureel bepaald. Japanners vinden eten een intiem gebeuren en wensen daarbij niet te worden gezien. Onze haring en patatcultuur op straat vinden ze dan ook rondweg stuitend. Maria sterfelijk of ontmaagd noemen is aanstootgevend voor katholieken. Jezus als God aanbidden is beledigend voor Joden. Pacifisten walgen oprecht van wreedheid en zelfs het bestaan van democraten is kwetsend voor fascistten.

In onze westerse, christelijke samenleving ging men met de opkomst van de burgerij en de burgerlijke cultuur ernst maken met het stoicijs-christelijke ideaal van de zelfbeheersing. Het leven werd niet langer opgevat als een pretje en om goed te kunnen leven werden alle pretjes en pretten afgeschaft. Lekker eten, leuke kleren, theater bezoeken, kermis houden en alle andere feestelijke dingen kregen het odium van zondigheid en werden dus verboden. Het meest verboden werd natuurlijk het aller-leukste, het spelen en overspelen. Aangezien dat meestal bloot gebeurt begon men voor de zekerheid het verbod al wat eerder te leggen en uitkleden in het openbaar werd verboden. Tenslotte werd zelfs het min of meer in het openbaar spreken over of uitbeelden van ontkleedheid enzo verboden. Want dat is immers maar verleidend en dus ondermijnt het de goede zeden en de moraliteit. Schrifturen die de seksuele zeden kwetsen, kan men in het algemeen zeggen, zijn pornografie. Wie een afbakening van het terrein van studie, suggesties over te raadplegen boeken en korte informatie over de censurele ups en downs in diverse

landen wil die kan terecht in Inleiding tot de studie van de pornografie, waarvan het verhaal hierboven een zeer korte, zeer vrije bewerking is. Wiens nieuwsgierigheid zodanig is gewekt dat hij meer wil, kan meteen naar deeltje twee van de aspecten-reeks, Obsceniteit en pornografie anno 1966 (met illustraties), overstappen. De omlijning van het begrip obscene loopt tenslotte uit in de zeker niet handzame definitie: "het in letterlijke, figuurlijke of enkel maar symbolische zin opzettelijk onthullen of ontbloten van lichaamsdelen of lichamelijke functies, die volgens de historisch, ethnologisch-cultureel en sociaal bepaalde eigentijdse normen van een omschreven mensengroep, behoren tot de 'intieme sfeer van de persoonlijkheid', waarbij deze 'exhibitie' op zodanige wijze plaatsvindt, dat geestelijk rijpe en emotioneel evenwichtige volwassenen uit deze groep, die er onvrijwillig mee geconfronteerd worden, hier aanstoot aan kunnen nemen". Obsceen lijkt mij dus — wat korter uitgedrukt — het zodanig optreden van fysicalia dat gewone volwassenen dit tegen de borst stuit. De auteur heeft het element 'zinneprikkelend' er bewust buiten gehouden en bewaart dat voor de pornografie, die dan gedefinieerd wordt als "het beschrijven van ontucht met de uitdrukkelijke bedoeling daarmede seksuele prikkeling op te wekken". Waarom (pagina 23) de zogenaamde pornografische trias producent-pornografische materie-consument, waarbij subjectieve factoren zoals de opzet, de intentie van de producent (de pornograaf) en de psychische instelling van de afnemer een rol gaan spelen, af zou wijken van n' importe welke producent-produkt-consument trias, is mij niet duidelijk.

Waarom zijn sommige beschrijvingen of afbeeldingen met obscene elementen nu alleen maar schuin (pornisch, zegt van Emde Boas) en waarom zijn anderen schunnig (pornografisch)? Humor en satiriek of het opwekken van medelijden en verontwaardiging ondermijnen de pornografische situatie op het moment dat hij gecreëerd wordt. Hetzelfde gebeurt indien de obscene elementen zodanig worden gehanteerd dat ze afstotend werken. Als positieve kenmerken waaraan een situatie moet voldoen wil hij pornografisch zijn, noemt de auteur: te weinig personen doen in een te kort tijdsbestek te veel met elkaar. Onwaarschijnlijk teveel en teveel onwaarschijnlijks. Lesbische activiteiten (de seksuele opwindning van de vrouw als het ware in het kwadraat of tot de n-de macht

verheven) zijn bijzonder bevorderend voor het ontstaan van pornografie. De mening dat echte kunst nooit pornografie zou kunnen zijn noemt van Emde Boas een vergissing. In de praktijk is de afgrenzing van de pornografie tegen de erotische kunst het belangrijkste (klein vraagje: is erotische kunst dan ook al geen echte kunst? Of zijn beide uitspraken maar half waar?). Erotische kunst is over het algemeen boeiend en realistisch, terwijl pornografie 'ons' verveelt en irrealistisch is. Veel pornografie wordt er ook nog anno 1966, terwijl we zo het gevoel hebben dat we nu wel de volledige seksuele vrijmaking beleven en er voor escape dus weinig reden meer is, geproduceerd en geconsumeerd. Door mannen, voor mannen, voornamelijk tussen de twintig en vijftig jaar en dus niet, wat zo vaak wordt gedacht, voor verleidbare jeugdigen of niet meer potente ouderen. Driekwart van hen, ongeveer, is gehuwd en de door het lezen van pornografie opgewekte seksuele spanningen worden meestal afgereageerd in een echtelijke coïtus. De pornografie bevordert eerder de huwelijksrouw dan dat zij deze ondermijnt; zij is een concurrent voor de prostitutie. Slechts weinig consumenten leven in een mannengemeenschap waar zij als surrogaat gebruikt wordt. De meesten compenseren er een tekort aan potentie mee, ontstaan hetzij door een gebrek aan prikkeling door de partner, hetzij door innerlijke oorzaken (fetisjisme bijvoorbeeld). Tenslotte is er de kleine categorie van de perversen die met behulp van een specifiek hen aansprekend pornografisch werk masturberen, zodat de pornografie hier functioneert als een sociaal ongevaarlijke uitlaatklep voor wat anders best eens op voor anderen onaangename wijze in werkelijkheid zou kunnen worden uitgeleefd.

Het boekje besluit met een balansje over gevaren en nut. In dat kader wordt de veroordeling in de rotaprentenzaak verdedigd. Door immers de Japanse paringprent van Veldhoen met de — volgens de auteur — zeer zichtbare genotvinger op een handkar aan de openbare weg te brengen, kan er bij die vele mannen die een uitgesproken minderwaardigheidsgevoel hebben over de afmetingen van hun penis en daardoor in hun potentie dreigen te worden gestoord, schade worden aangericht. Niet vanwege het fatsoen, maar om psycho-hygiënische redenen moeten deze mensen volgens de auteur tegen confrontaties met buitenmaatse geslachtsdelen beschermd worden. Hij heeft dus meegewerkt aan de veroordeling van

iemand volgens een wet waarmee hij het zelf niet eens is en die hij nu
 maar voor zijn eigen redenen spant. De prent was immers geen pornografie,
 want de bedoeling om te prikkelen was afwezig. Overtuigd was ik niet
 bepaald. Immers, men zou kunnen vragen of die potentie niet veel meer
 afhankelijk is van een algemeen gevoel van zelfvertrouwen en
 zekerheid en of dat gevoel niet veel zwaarder ondermijnd wordt door de
 niet één keer van een kar, maar vierentwintig uur van de dag overal
 van de muren en kranten en nu ook nog de televisie afschetterende breed-
 geschouderde, frisgelotioneerde, aangenaamademde, prachtgekuifde,
 fraaigetande en perfect geschoren edelmannen-reclame. Wie kan er
 aan dat ideaalbeeld voldoen? En de vrouwen? Potent hoeven ze niet te
 zijn. Nee, maar als ze eens wat zekerder waren van zichzelf en wat vrijer,
 zouden dan veel mannen niet wat vaker de vreugdefluit steken? Maar
 hoeveel vrouwen worden er niet zenuwachtig van de hele dag er aan te
 worden herinnerd dat hun benen, hun heupen, hun borsten, hun haar nu
 net niet ideaal en beeldschoon zijn? Dan toch maar de mug die we
 pakken kunnen uitspuigen, ook al weten we best dat we machteloos
 tegenover de kemel staan?

Bij lezing van het derde aspecten-boekje, van de vrouw van de auteur,
 Pornografie en beeldende kunst, werd me helemaal duidelijk waar
 de dubbele bodem zat. Ook zij behandelt de rotaprentenzaak (Veldhoen-
 Grootveld). De kunstenaar (daarbij gaan mijn nekharen al staan)
 Veldhoen beeldde, zegt zij, eerst de liefde tussen man en vrouw op haar
 hoogtepunt uit, maar later trad om voor haar onbekende redenen
 desintegratie van deze kunstenaar in, zodat hij alleen nog maar de coïtus
 zonder meer (sic!) tekende. De volmaakte kunstenaar werd voyeur. In
 de plaats van gevoelige belangstelling treedt koele observatie (pagina 35
 allemaal). Wanneer er dan nog een term als het 'oorspronkelijk wezen'
 van de kunstenaar valt (heeft ze hem psycho-geanalyseerd of wat?), dan
 ben ik weer helemaal thuis. Vroeger mocht coïtus vanwege de heilige
 voortplantingszaak, nu mag hij vanwege de heilige liefde van déze man
 en déze vrouw (en geen anderen, de egoïsten — maar als je dat hardop
 zegt dan houd je het niet meer mooi). Coïtus zomaar zonder meer
 (whatever that may be) mag niet. Het moet verheven blijven. Waarom
 toch? Toch uit angst? Waarom trouwens de koele observatie afgekeurd?

Is dat niet net wat de wetenschap wil? Is het niet net de immense verdienste van Freud dat hij ook de seksualiteit onder de koel observeerbare dingen bracht? En pretenderen de aspecten zelf niet juist de 'zuiver wetenschappelijke studie' van het vraagstuk van de pornografie (voorwoord deel 1)? Of moeten we dat soms met een korreltje zout nemen? De instructieve boekjes, die inderdaad een schets van het probleem geven, hebben in elk geval met de wetenschap gemeen dat ze serieus zijn. Er valt niets te lachen. Over de tekst niet tenminste. Soms wel over de plaatjes waarvan sommige eigenlijk niet mogen, maar dat is hier natuurlijk quite all-right, then it 's science . . .

Johanna Fortuin

ontvangen boeken

G.van Benthem van den Bergh - **Vietnam en de ideologie van het westen.**
Vlugschrift van De Gids nr 6. De Bezige Bij/J.M.Meulenhoff, Amsterdam
1967. f 3,50

R.Das, S.A.Leeflang, W.L.B.J.Rothuizen - **Op zoek naar leefruimte.**
Voorwoord J.P.A.Gruijters. Roelofs van Goor, Amersfoort 1967. f 7,90

H.H.Drenth - **Het stakingsrecht.** Uitgave van het comité tot verdediging en
herstel van het stakingsrecht. Verkrijgbaar door storting van f 2,- op
gironummer 7 09 06 tnv H.H.Drenth, Den Haag.

Louis Ferron - **Zeg nu zelf, is dit ontroerend?** nv De Arbeiderspers,
Amsterdam 1967 (gedichten).

Help! laat mij leven! Verzameling protestpoëzie van Cyriel Temmerman,
Simon Vinkenoog, Jim Burns en anderen, samengesteld door
Gerda Ides, geïllustreerd met collages van Georges en tekeningen van
Walter Schelfhout. De Vrije, Rotterdam 1967. f 4,90

Een partij om mee te werken. Een uitgave van Nieuw Links,
Polak en Van Gennep, Amsterdam 1967. f 1,50

Dirk Schilp - **Dromen van de revolutie.** Een verzwegen hoofdstuk uit de
sociale beweging verteld aan Joop van Tijn. Wereldbibliotheek nv,
Amsterdam 1967. f 9,75

Karel Soudijn - **Dreunende kabouters.** nv De Arbeiderspers, Amsterdam
1967 (gedichten).

J.J.Vriend - **Architectuur als samenspel van ruimte en vorm.** nv Uitgevers-
maatschappij Kosmos, Amsterdam/Antwerpen z.j.(1967). f 10,-

W.A.Wilink - **Brief van een Verkademeisje en andere liedjes.**
nv De Arbeiderspers, Amsterdam 1966.

bijzondere afleveringen

Van neen tot grondwetsartikel, scenario der kunstpolitiek (1862-1962)

met medewerking van J.B.Bakema, G.J.P.Cammelbeeck, N.A.Donkersloot †, Ben Groeneveld †, J.Kassies, Fr.M.Th.Klaver, J. Meulenbelt, Marcel van Matena, A. de Roos.

108 pag., f 3,- of Bfr. 50

Max Havelaar/Batavus Droogstoppel, 1860-1960

het jubileum van de Havelaar en van Batavus Droogstoppel, met heropening van de discussie over de zaak van Lebak en met voor het eerst in de geschiedenis een foto van Droogstoppel/Voûte. Artikelen van J.J.Buskes, J.B.Charles, G.J.Resink, A.Romein-Verschoor, P.Spigt, Th.van Tijn en W.F.Wertheim.

120 pag., geïllustreerd, f 3,25 of Bfr. 50

Jan Romein

herdenkingsnummer met herinneringen aan Jan Romein en beschouwingen over zijn werk. Met portret van Romein en eerste publikatie van zijn essay 'Duur en verandering in de geschiedenis'. Bijdragen van R.F.Beerling, M.C.Brands, J.Dhont, N.A.Donkersloot, J.Haak, Fr.de Jong Edz, O.Noorderbos, J.Presser, G.J.Resink, A.Romein-Verschoor, I.Schöffer, E.E.G.Vermeulen, Ph.de Vries, C.F.Ware en W.F. Wertheim.

156 pag., f 3,50 of Bfr. 55

Door het sleutelgat

een aantal beschouwingen over de aantasting en de verdediging van de 'privacy' in de moderne maatschappij, op verschillende gebieden. Met medewerking van R.F.Beerling, J.Blokker, A.L.Constandse, F.E.Frenkel, L.Hornstra, W.H.Nagel, A.Romein-Verschoor, P.Spigt, J.van Tijn, W.F. Wertheim, weverbergh en anderen.

136 pag., f 4,50 of Bfr. 75

N.A.Donkersloot

herdenkingsnummer met herinneringen aan N.A.Donkersloot en beschouwingen over zijn werk. Met portret en beknopt biografisch en bibliografisch overzicht. Met medewerking van James S Holmes, Alfred Kossmann, Karel Meeuwesse, Maurits Mok, O.Noordenbos, J.J.Oversteegen, Ben Stroman en Victor E.van Vriesland.

96 pag., f 2,50 of Bfr. 40

China, het aardse rijk

een bij Uitgeverij Laverman nv verschenen uitgebreide en aangevulde herdruk van De Nieuwe Stem, juni/juli 1966. Artikelen van Bruce Burton, Bob Carlier, A.L. Constandse, René Dekkers, Margaretha Ferguson, J.H.de Haas en J.H.de Haas-Posthuma, Elisabeth de Jong-Keesing, B. Landheer, Tsjou Li-po, W.F.Wertheim en E. Zürcher.

200 pag., met illustraties en kaart, f 6,95 of Bfr. 110

Verkrijgbaar via de boekhandel of door storting van het bedrag voor de gewenste aflevering op het gironummer van Drukkerij en uitgeverij Laverman nv, Postbus 25, Drachten, postrekening 80 10 77

medewerkers aan het novembernummer

Johanna Fortuin, geboren in 1936, studeerde sociale geografie aan de Universiteit van Amsterdam. Woont thans te Antwerpen. Werkte eerder mee aan De Nieuwe Stem.

Dr W.J.Jong, geboren in 1905, studeerde geologie en geografie. Thans leraar te Haarlem en wetenschappelijk medewerker aan de Universiteit van Amsterdam. Oud-rector van het Montessori Lyceum te Overveen en oud-voorzitter van de Onderwijscommissie van de Geografische Vereniging. Werkte, afgezien van vaktijdschriften, onder andere mee aan Bevrijding, De Nieuwe Weg, De Vlam, Wetenschap en Samenleving en De Nieuwe Stem.

C.Ch.Mout, geboren in 1942, studeert rechten aan de Universiteit van Amsterdam. Publiceerde de bundel De Overweg.

Eric Standaert, geboren in 1931, studeerde wijsbegeerte en letteren, thans assistent aan de Universiteit van Gent. Werkte onder andere mee aan het Nieuw Vlaams Tijdschrift en De Vlaamse Gids.

inhoud novembernummer

pagina	561	bericht aan de abonnees
		Johanna Fortuin
	562	ontsnappingspoging
		C.Ch.Mout
	573	in den vreemde
		S.J.en B.E.Rutgers
	575	van japan naar sowjet-rusland door drie fronten
		Eric Standaert
	617	gedichten
		W.J.Jong
	619	selectie bij het onderwijs: het drama van de zesjaarse
		ex libris
	629	pornografie in aspecten
	634	ontvangen boeken
	635	bijzondere afleveringen